

Міністерство освіти і науки України
Мукачівський державний університет
Кафедра готельно-ресторанної та музейної справи

ОСНОВИ АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

Методичний посібник для самостійної роботи
для здобувачів денної форми навчання
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство»

Мукачево
МДУ-2025

УДК 902/904:572(072)(075.8)

Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри готельно-ресторанної та музейної справи протокол № 10 від 21.01. 2025 р.

Укладачі:

Малець О.О. – д.і.н., професор, професор кафедри готельно-ресторанної та музейної справи

Жеребак О.В. – провідний фахівець музею прикладного мистецтва Закарпаття, асистент кафедри готельно-ресторанної та музейної справи

О-75

Основи археології та антропології: методичний посібник для самостійної роботи для здобувачів денної форми навчання першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство» ОС «Бакалавр» (видано вперше) / укладачі: О.О.Малець, О.В. Жеребак – Мукачево: МДУ, 2025. 95 с. (6,9 д.а.)

Анотація.

Зміст видання відповідає освітньо-професійній програмі підготовки бакалаврів за спеціальністю В12 «Культурологія, музеєзнавство» освітнього ступеня «Бакалавр» та програмі дисципліни «Основи археології та антропології».

Методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни «Основи археології та антропології» для здобувачів денної форми призначені для допомоги студентам опанувати навчальний матеріал, забезпечити глибокий і всебічний аналіз основних питань курсу, навчити студентів елементам творчого застосування отриманих знань на практиці. Курс «Основи археології та антропології» призначений для теоретичної підготовки фахівців у галузі культурології, музеєзнавства і пам'яткознавства, даючи майбутньому бакалавру відомості про основні етапи історичного розвитку антропології народів світу, а також навчання здобувачів вищої освіти розумінню закономірностей розвитку світової цивілізації людства. Сформульовані навчальні цілі змістових модулів допоможуть студентам в індивідуальній роботі та у підготовці до семінарських занять.

© МДУ, 2025

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Структура навчальної дисципліни	5.
Тематика та завдання для самостійної роботи.....	5
Рекомендації щодо оформлення рефератів та підготовки презентацій....	87
Критерії оцінювання самостійної роботи.....	89
Перелік рекомендованих джерел.....	91

ВСТУП

Метою викладання навчальної дисципліни «Основи археології та антропології» є формування у здобувачів вищої освіти системних знань про: механізми та закономірності антропосоціогенезу, расоутворювальних і етногенетичних процесів, історичні зміни антропологічної структури населення України; давній побут і культуру людського суспільства на підставі речових пам'яток минулого, що були виявлені у ході археологічних розкопок.

Основними **завданнями** вивчення дисципліни «Основи археології та антропології» є:

- засвоєння студентами вузлових питань антропології, закономірностей історико-еволюційного розвитку людини, її соціальних та біологічних спільностей, суспільства;
- оволодіння методикою археологічних та антропологічних досліджень, методологією систематики і типології, аналізу досліджуваних науками процесів і явищ;
- вивчення у хронологічній послідовності характеристик основних археологічних культур, які існували на території України;
- простеження розвитку господарства, суспільних відносин та культури давнього населення України з періоду палеоліту до середньовіччя.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні:

знати :

- історію антропологічної та археологічної наук;
- етапи і чинники антропогенетичних процесів, соціогенезу і расогенезу;
- антропологічні особливості населення України;
- основні епохи та їх археологічні культури, етнокультурні особливості кожної з них;
- види археологічних пам'яток та джерел;
- методи польових і лабораторних археологічних та антропологічних досліджень;
- наукові підходи до проблеми історичної реконструкції на основі антропологічних та археологічних джерел;
- понятійно-термінологічний апарат наук.

вміти :

- застосовувати методику антропологічних та археологічних досліджень;
- аналізувати вузлові проблеми антропосоціогенезу та расогенезу;
- аналізувати підходи до вивчення старожитностей і давньої історії, процесів розвитку археологічних культур на території України;
- використовувати антропологічні й археологічні матеріали для історичних реконструкцій;
- використовувати археологічні та антропологічні терміни і поняття.

Навчальний матеріал дисципліни структурований за модульним принципом і складається із двох навчальних модулів: модуля 1 «Основи антропології» та модуля 2 «Основи археології», які є чітко структуровані. Кожен модуль передбачає проведення модульних контрольних робіт та аналіз результатів їх виконання.

Загальні компетентності (ЗК):

ЗК5. Здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел.

ЗК7. Цінунання і повага різноманітності та мультикультурності.

ЗК8. Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.

ЗК11. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і примножувати досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій.

Спеціальні (фахові) компетентності:

СК2. Здатність оцінювати найважливіші події та явища української історії у контексті світової історії

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин				
	усьог о	денна форма			
		л	пр	ін д	с.р.
1	2	3	4	5	6
Змістовий модуль 1. «Основи антропології»					
Тема 1. Система антропологічних знань.	5	2	-	-	3
Тема 2. Історія антропологічних досліджень.	8	2	2	-	4
Тема 3. Антропогенез.	8	2	2	-	4
Тема 4. Соціальні аспекти походження людини.	8	2	2	-	4
Тема 5. Расогенез.	5	2	-	-	3
Тема 6. Населення України за даними антропології.	7	2	2	-	3
Разом за змістовним модулем 1	41	12	8	-	21
Змістовий модуль 2. «Основи археології»					
Тема 7. Археологія як наука.	5	2		-	3
Тема 8. Методи археологічного дослідження.	7	2	2	-	3
Тема 9. Кам'яна доба та енеоліт на території України.	7	2	2	-	3
Тема 10. Доба бронзи і ранній залізний вік.	8	2	2	-	4
Тема 11. Античні держави Північного Причорномор'я.	8	2	2	-	4
Тема 12. Слов'янські культури.	8	2	2	-	4
Тема 13. Пізнє середньовіччя та ранньомодерна доба	6	2	-	-	4
Разом за змістовним модулем 2	49	14	10	-	25
Усього годин:	90	26	18	-	46

ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Змістовий модуль I. *Основи антропології*

Тема 1. Система антропологічних знань.

Ключові поняття: антропологія, мінливість фізичного типу людини, антропогенез, морфологія, фізіологія, зв'язок антропології з іншими науками, методи антропологічних досліджень.

1. Проблемне коло сучасної антропології
2. Специфіка антропології як науки
3. Зміст антропологічного знання
4. Антропологія в системі наукового знання

Сьогодні поняття «антропологія» стало досить популярним у науковому колі: створюють кафедри, у назві яких фігурує це слово; у навчальних планах провідних гуманітарних вузів читають лекційні курси з історії антропологічних знань; у наукових

журналах публікують матеріали з антропології. Однак, для багатьох людей це слово асоціюється лише з дослідниками, які вивчають дикунів, вимірюючи за допомогою циркуля черепа та досліджуючи примітивні знаряддя праці первісних людей; або вченими, які оперують дивними поняттями з галузі фізіології, загальної біології, археології, медицини. Однак, антропологія – це дещо більше, ніж роздуми про чужі черепи або пошуки «відсутньої ланки», її користь не зводиться до доказів на підтримку спорідненості між людиною та мавпою. Антропологія як наука сформувалась в останній чверті XIX століття. Однак значно раніше усвідомлення культурного різноманіття та обумовлені ним теоретичні та практичні проблеми викликало необхідність спеціального вивчення спільного існування людей. Уже наприкінці XVIII століття стала помітною конвергенція між соціально-філософським знанням та етнографічними даними. У цей період інтерес до людської природи супроводжується спробами знайти організаційні та інституційні способи для здійснення антропологічних досліджень і кумуляції емпіричної та теоретичної інформації.

Так, у Парижі наприкінці 1799 року було створено перше справжнє антропологічне товариство *Societe des Observateurs de L'Honnnne*, але воно проіснувало недовго і не мало серйозних організаційних та наукових результатів. Його існування співпало зі спробою Н. Бодена організувати наукову експедицію до Австралії, однією з цілей якої був систематизований збір антропологічних даних. Вона виявилась невдалою. Однак, незважаючи на неефективність цих перших кроків на шляху до інституціоналізації антропології, вони сприяли виникненню організованої етнографії в XIX і її продовженню у XX столітті. Становлення цієї традиції відбувалось у руслі вирішення головного завдання – систематичного збору даних, організованого відповідно до попередньо зазначених категорій, які охоплювали фізичні, інтелектуальні, моральні характеристики людини. У такому контексті розроблялись дослідні програми і опитувальники, що визначили межі для накопичення і порівняння даних, отриманих у різних регіонах світу. Ще одним фактором, який стимулював розвиток систематизованих спостережень та їх інституціоналізацію, було розуміння того, що об'єкти вивчення – примітивні культури – починають зникати під впливом прискореної європейської експансії.

У 80-х роки XIX століття були визначені галузі антропологічних досліджень, які визначили диференціальну спрямованість подальших наукових пошуків. Про це писав де Мортійє у 1884 році у своїй передмові до першого номеру журналу «Людина»: «Мета антропологічних наук – це повне розуміння людини. Ці науки, які разом утворюють узгоджену сферу знань, включають:

- власне антропологію, або природну історію людини, включаючи ембріологію, біологію, психофізіологію, анатомію;
- палеоетнологію, або передісторію: походження людини та її існування на давніх етапах свого розвитку;
- етнологію: розподіл людей на землі, вивчення їх звичаїв і поведінки;
- соціологію: взаємини людей між собою та їх зв'язок з тваринним світом;
- лінгвістику: виникнення мови, зв'язки та спорідненості мов, легенд, міфів та фольклору;
- міфологію: формування, розвиток, історію та взаємовплив релігій;
- медичну географію: вплив клімату та атмосферних явищ на людину; географічні та етнічні патології;
- демографію: статистичні дані про людство.

Специфіка антропології як науки

Антропологія (від грец. *anthropos* – людина і *logos* – слово, вчення) – наука, яка перебуває на стику дисциплін природничого та гуманітарного циклів. Вона включає в себе безліч галузей, тематичних розділів, дослідницьких парадигм, наукових шкіл. На етапах

розвитку антропології її зміст і взаємини з суміжними науками тлумачились неоднозначно і трансформувались. Уперше цей термін ужив «батько всіх наук» Арістотель для позначення галузі знання, що вивчає переважно духовну складову людської природи. Із цим значенням термін проіснував понад тисячоліття. Збереглося воно й донині, наприклад, в релігійному знанні (теології), у філософії, у багатьох гуманітарних науках (наприклад, в мистецтвознавстві, частково, у психології).

Дещо інше значення вкладав у поняття «Антропологія» англійський учений Магнус Хундт. У 1501 році в Лейпцізі вийшла його книга «Антропологія про достоїнство, природу та властивості людини і про елементи, частини та члени людського тіла», у якій, що видно вже з її назви, йшлося про фізичні риси людей. Пізніше, у 1533 році, з'явилась праця італійця Галеаціо Капела «Антропологія, або міркування про людську природу», яка містила дані про індивідуальні морфологічні варіації людини. Наступною віхою в історії антропології були праці Касмана – «Антропологічна психологія, або вчення про людську душу» та «Про будову людського тіла в методичному описі» (1594), присвячена морфології людини. Німецькі філософи кінця XVIII – початку XIX століття (І. Кант, Г. Гегель та ін.) антропологію тлумачили як науку, що вивчає закони розвитку суспільства, світогляду і буття. Французькі енциклопедисти надавали терміну «Антропологія» широкого значення, включаючи всю сукупність знання про людину. Як бачимо, в західноєвропейській літературі з'явилося подвійне розуміння терміна «Антропологія», а саме: як науки про людське тіло, з одного боку, і про людську душу – з іншого. Такий подвійний сенс має антропологія в анонімному творі, який було опубліковано в Англії у 1655 році під заголовком «Незалежна антропологія, або ідея про людську природу, відображена в коротких філософських і анатомічних висновках». На початку XIX століття у межах загальної анатомії людини почали узагальнювати знання про її морфологічну мінливість залежно від расової приналежності та клімату. Відомий французький анатом і основоположник антропології П. Брока охарактеризував антропологію як науку, що вивчає природну історію людини. Німецькі анатоми-антропологи І. Ф. Блуменбах, І. Ранке та Р. Вірхов надавали великого значення вивченню морфологічної мінливості людини. Сьогодні в науці не існує єдино прийнятого визначення терміну «Антропологія». Він уживається у широкому та вузькому сенсах. У широкому сенсі під антропологією розуміють науку про людство в єдності його культурних і соціальних аспектів. Вона вивчає знаряддя праці, техніку й технології, традиції й звичаї, вірування й цінності, соціальні інститути, сім'ю, родовід, економічні механізми, еволюцію мистецтва, боротьбу за престиж у соціумі тощо. У такому розумінні антропологія охоплює як гуманітарні, так і соціальні науки. Таке тлумачення визнане в антропологічних школах Франції, Англії, США. Узавши до уваги різноманіття й розгалуженість різних сфер дослідження людини в сучасній науці, подібний підхід правомірно розглядати скоріше як перспективу та стимул до інтеграції різних сторін вивчення людини і суспільства. Більш конкретизоване розуміння антропології як науки переважно про фізичну організацію людини, її мінливості в часі та просторі існувало в багатьох країнах, зокрема, у СРСР, а термін «антропологія» вживали для позначення фізичної антропології. У такому значенні вона існувала досить довго. У другій половині XX століття велику популярність як у зарубіжній, так і у вітчизняній антропології отримали нові напрями у вивченні біологічного статусу людини: функціональна, молекулярна, популяційна антропологія; стали інтенсивно розвиватись її генетичні, медичні, екологічні аспекти. Це зажадало впровадження відповідних методів дослідження, які б істотно поповнили методичний арсенал антропології, що раніше обмежувався переважно антропометрією та біометрією. Розширення поля інтересів антропологів пов'язане з досягненнями в галузях суміжних природних (зокрема, біологічних) та гуманітарних науках, адже її специфіка як науки полягає в тому, що більша частина проблем як традиційної класичної антропології, так і її нових розділів, вирішується на комплексній основі міждисциплінарних досліджень.

Таким чином, спочатку антропологію розуміли як науку про походження та еволюції фізичної організації людини і різних рас, не враховуючи соціальні та культурні характеристики. Сьогодні антропологи прагнуть встановити подібності та відмінності соціальних форм життя і культурних обрядів, релігійних вірувань та економічних систем найрізноманітніших типів суспільств.

Сучасна антропологія – це наука про людину як біологічний вид: її походження та біологічну мінливість у часі та просторі, і, одночасно, як біосоціальний феномен, оскільки прояви її біологічної природи багато в чому опосередковані соціальним середовищем.

Зміст антропологічного знання

Антропологію, з моменту її виникнення, розуміли подвійно – як науку про тіло людини та про її духовний світ, а тому й розвивалась вона по-різному в різних країнах. Сформувались окремі її галузі, які не лише по-різному називають одну й ту ж дисципліну («соціальна антропологія» в англійських країнах і «культурна антропологія» в європейських; «історична антропологія» збігається з етнографією, етнологією; а всі разом пересікаються з расознавством; те, що сьогодні російська наука називає «історичною антропологією» значною мірою збігається з українською «філософською антропологією»), а й розвиваються за різними напрямками. Як уже було зазначено вище, термін «антропологія» розуміють у вузькому та широкому сенсах. У вузькому сенсі під антропологією розуміють виключно вчення про людину (взаємодія тіла й мозку, анатомії й фізіології). У цьому значенні вона включає три основні розділи: **морфологію**, що вирішує питання, пов'язані з індивідуальною мінливістю фізичного типу, з його віковими змінами, з явищами статевого диморфізму, а також з аналізом особливостей фізичної організації людини, які виникають під впливом різних умов життя і праці; **антропогенез**, що зосереджує увагу на змінах, яких зазнав предок людини, а потім і сама людина, та **расознавство (етнічну антропологію)**, присвячений вивченню подібностей і відмінностей між расами людини.

У широкому сенсі антропологія охоплює як гуманітарні, так і соціальні науки. У цьому значенні вона включає власне **антропологію** (або природну історію людства); **палеоантропологію** (або передісторію); **етнологію** (науку про розселення людей на планеті, їх поведінку та звичаї); **соціологію**, яка вивчає стосунки між людьми; **соціальну географію**, яка вивчає вплив клімату й природних ландшафтів на людину; **демографію**, яка надає статистичні дані про склад і розподіл людських популяцій; **лінгвістику**; **міфологію**; **екологію** тощо.

Антропологія як наукова дисципліна знаходиться у постійному розвитку. Оскільки вона прагне охопити широке коло питань, то в її межах формуються різні піддисципліни, які підпорядковуються загальним принципам дослідження людини. Сьогодні в численних монографіях, статтях, підручниках, посібниках можна зустріти великий і непостійний список дисциплін, що включають до антропології: **філософська антропологія, теологічна антропологія, психологічна антропологія, культурна антропологія, соціальна антропологія, фізична антропологія, історична антропологія, когнітивна антропологія, символічна антропологія, лінгвістична антропологія, вікова антропологія, політична антропологія, педагогічна антропологія, економічна антропологія, прикладна антропологія, міська антропологія** тощо.

Філософська антропологія ставить питання про людське буття (місце людини у Всесвіті, мету та сенс її життя тощо) і намагається побудувати загальну теорію людини; прагне виявити антропологічні інваріанти й універсалії, фундаментальні підстави людського буття. У ній застосовуються найбільш загальні поняття й категорії, що визначають уявлення про людину. Крім того, філософська антропологія – це течія в західноєвропейській філософії ХХ століття, що пояснює сутність людини як результат протиборства її природних (біологічних) та історично сформованих характеристик.

Релігійна (теологічна) антропологія розглядає людину з позицій теологічного світогляду. Об'єктом дослідження виступає людина, її особистість як духовне ціле, її душа, устремління до Бога.

Культурна антропологія зорієнтована на вивчення культур окремих народів та людства в цілому. Вона включає *етнографію* – опис культур сучасних народів, і *етнологію* – порівняльний аналіз та узагальнення даних, зібраних під час етнографічних експедицій.

Когнітивна антропологія спрямована на виявлення і порівняння «когнітивних категорій» у різних культурах. В її основі лежить уявлення про культуру як систему символів, як специфічно людський спосіб пізнання, організації навколишньої дійсності. У мові, на думку прихильників цього напрямку, закладені всі когнітивні категорії, які лежать в основі людського мислення і складають сутність культури.

Соціальна антропологія вивчає соціальні інститути різних народів. Вона передбачає широкий гуманістичний погляд на світ, заснований на порівняльних, так званих крос-культурних, дослідженнях, що намагаються описати буквально всі суспільства – і давні, і сучасні, зіставляючи їх між собою.

Біологічна антропологія на філософському рівні ставить питання про людину як біологічну істоту і розглядає проблему співвідношення біологічного та соціального рівнів у ній, взаємозв'язку її тілесного та духовного буття. При цьому одні вчені зосереджують увагу на біологічних основах людського існування (А. Портман), інші переконані в єдності соціально-біологічної природи людини (А. Гелен). У межах біологічної антропології можна виділити такі напрями як *соціобіологія* та *етологія*, яка вивчає генетично обумовлені компоненти поведінки тварин і людини (К. Лоренц).

Фізична антропологія вивчає фізичну еволюцію людини в історії, досліджує різноманіття її сучасних типів, використовуючи біологічні методи. Вона включає *конституційну антропологію* (типи статури), *еволюційну антропологію* (проблема антропогенезу – походження людини як виду), *популяційну антропологію* (проблема етногенезу – походження етносів) та *етнічну антропологію* (історія етносів, їх генетичні, психологічні, ментальні особливості). До останньої примикають *етносоціологія* та *етнопсихологія*.

Антропологія в системі наукового знання

Антропологія прагне прослідкувати процес переходу людини від біологічних закономірностей її розвитку до соціальних. У зв'язку з цим антропологія посідає особливе місце в системі наук. Вона стала природничою наукою, біологією виду *Homo sapiens*, яка водночас перетинається з соціальними дисциплінами – історією первісного суспільства, соціальною психологією, етнологією, етнографією, археологією та іншими. Антропологія має не тільки найширший часовий діапазон дослідження людського роду, а ще й різноманітну тематику. Її головне завдання – дати відповідь на запитання хто ми, звідки прийшли, чому живемо, працюємо, говоримо, у що віримо і чому. Антропологія виконує важливу моральну функцію – вчить вивчати, знати й поважати як власну культуру, так і культури інших народів. Широка порівняльно-культурна перспектива, яку використовують в антропології, допомагає глибше зрозуміти власне суспільство. У ХХ столітті відбувся справжній «бум» антропології в світі, вона проникла буквально в усі сфери природи, соціуму, історії – усюди, де тільки присутня й з чим зустрічається людина. Розвинулись і розширились її школи й напрями, зокрема: антропологічний в культурології, історичний у фольклористиці, компаративістика, культурно-історична, культурно-еволюційна, расово-антропологічна школи, структуралізм, теорія культурних кіл, теорія культурних міграцій, функціоналістика, школа «Анналів» і «Нова школа «Анналів»» та інші. Сьогодні один з напрямів антропології аналізує за залишками, знайденими археологами, еволюцію кістяка та зміни у фізичних характеристиках людського мозку; другий – відслідковує лінгвістичне минуле мови; третій – еволюцію психіки; четвертий – становлення соціальної організації; п'ятий – зародження традицій, ритуалів і культурних норм.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Сучасна антропологія сформувалась:

- а) як розділ загальної біології;
- б) як філософська теорія походження людини;
- в) як розділ медицини;
- г) як релігійне чення.

2. Становлення антропології як науки в її сучасному понятті відбулось:

- а) у добу Античності;
- б) у Середні віки;
- в) у Новий час;
- г) остаточно не сформувалась.

3. У перекладі з грецької мови термін «антропологія» означає:

- а) наука про людину;
- б) наука про виникнення людини;
- в) наука про філософське осмислення буття людини;
- г) наука про змінність людини в часі та просторі.

4. Уперше термін «антропологія» ужив:

- а) Сократ;
- б) Арістотель;
- в) Ф. Енгельс;
- г) Ч. Дарвін.

5. Термін «Антропологія» Арістотель використовував для позначення:

- а) історичної еволюції людства;
- б) соціального устрою;
- в) фізичних властивостей людини;
- г) духовної сфери людини.

6. Французькі просвітителі в термін «Антропологія» включали:

- а) вчення про соціальний устрій давніх людей; б) вчення про будову людського тіла;
- в) вчення про людську душу;
- г) усю сукупність знання про людину.

7. Кого вважають основоположником антропології як науки?

- а) Арістотеля;
- б) П. Брока;
- в) Р. Вірхова;
- г) І. Канта.

8. Хто є автором праці «Антропологія про достоїнство, природу та властивості людини і про елементи, частини та члени людського тіла»?

- а) Анаксимандр;
- б) М. Гундт;
- в) К. Ліней;
- г) Ж.-Б. Ламарк.

9. Що вивчає такий розділ антропології як «антропогенез»?

- а) процес походження людини;
- б) сучасних і викопних приматів;
- в) мінливість черепа;

г) розмаїтість людства.

10. Одним з розділів антропології, у вузькому її розумінні, є:

- а) антропогенез;
- б) археологія;
- в) етнологія;
- г) палеонтологія.

Завдання другої групи складності

1. Хто першим використав поняття «антропологія»?
2. Хто увів термін «антропологія» в науковий обіг?
3. Коли антропологія отримала статус науки?
4. Яке значення в поняття «антропологія» вкладають сьогодні?
5. Чому антропологію вважають міжгалузевою теорією?
6. Що є об'єктом вивчення сучасної антропології?
7. Що в себе включає предмет дослідження антропології?
8. Що означає поняття «антропологізація»?
9. Які розділи входять у систему антропологічних знань?
10. Назвіть новітні напрями антропології.

Завдання третьої групи складності

1. Розкрийте сутність поняття «антропологія» в його вузькому та широкому значенні.
2. Поясніть, у чому проявляється специфіка антропології як науки про людину.
3. Поясніть, у чому полягає складність визначення об'єкта та предмета дослідження антропології.
4. Сформулюйте завдання, які сьогодні стоять перед антропологією.
5. Охарактеризуйте структуру антропології.
6. Визначте місце антропології в системі наукового знання?
7. Окресліть коло інтересів сучасної антропології.
8. Поясніть, у чому полягає моральна функція антропології.
9. Розкрийте зв'язок антропології з іншими галузями знання.
10. Обґрунтуйте зростання інтересу до антропології з боку соціальних та гуманітарних наук, який особливо поживався в останні роки.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Антропологія як наука про людину.
2. Система наук про людину: комплексні підходи й інтеграція.
3. Антропологія в системі сучасного людинознавства.
4. Антропологія: на перетині гуманітарного і соціального знання.
5. Індивід і суспільство: проблеми соціальної та культурної ідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Дробышевский С.В. Антропология: Учебно-методический комплекс. – 2004.
2. Клакхон К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию : Спб, 1998. – 351 с. **2. Історія антропологічних досліджень.**

1. Зародження антропологічного знання
2. Формування антропології як самостійної наукової галузі
3. Тенденції сучасних антропологічних досліджень

Ключові поняття: космологія, міф, філософія,

«самозародження», «драбина істот», схоластика, натурфілософія, матеріалізм, еволюціонізм, дарвінізм, «сдиний ланцюг буття», расознавчі студії, моногенізм, полігенізм, расизм, антропологічні товариства, антропоцентризм, антропоморфізм.

Зародження антропологічного знання

Як наука зі своїми специфічними методами дослідження антропологія сформувалась наприкінці XIX – початку XX століття. Однак інтерес до проблеми виникнення людини, її фізичного типу, расових та етнокультурних відмінностей виник набагато раніше, разом з появою найдавнішої людини. Расові особливості відображені в стародавніх скульптурах, на фресках та інших видах наскального живопису. Французький археолог А. Лот, який відкрив чисельні наскальні малюнки в окремих районах Сахари, зазначав, що антропоморфні зображення, які прийшли на зміну малюнкам тварин, настільки чіткі, що дозволяють визначити антропологічний тип зображених на них людей. На основі цих малюнків учений виділив в скотарському населенні масиву Тассіль кінця III – початку II тис. до н. е. представників трьох рас – негритянської, ефіопської та європеїдної.

У період розкладання первіснообщинного ладу і формування рабовласницьких держав, потреби практичного життя стимулювали зростання наукових знань. Зачатки наукових знань про людину сформувались у надрах античної філософії. Не задовольнившись версією міфу, згідно з якою походження людини зводилось або прямо до Бога, або до культурного героя як його втілення, античні філософи почали шукати природні пояснення цього феномену і висунули еволюційну теорію. У творах філософа мілетської школи *Анаксимандра* (610 – 546 рр. до н. е.), який прагнув пізнати походження і розвиток всього суцього з першооснови буття – безмежного, або «апейрона», йдеться про виникнення людини у наслідок перетворень її предків – тварин. Зачатки еволюційного погляду на людину можна знайти й у *Демокріта* (близько 470 – 380 рр. до н. е.) та *Емпедокла* (490 – 430 рр. до н. е.). Античні філософи намагались визначити основні джерела відмінностей людини від тварин. Так, *Анаксагор* (500 – 428 рр. до н. е.) та *Сократ* (469 – 399 рр. до н. е.) припускали, що людина своїм високим становищем у світі зобов'язана наявності у неї руки. Думки про головну роль слова (мови) для людини розвивав знаменитий афінський учитель красномовства *Ісократ* (436 – 338 рр. до н. е.).

Вершиною наукового вчення про людину в давній Греції можна вважати творчість *Арістотеля* (384 – 322 рр. до н. е.). Він синтезував здобутки натурфілософії та вчення про людину, створивши тим самим підґрунтя для вивчення людини й тварини. У творах Арістотеля «Історія тварин», «Про частини тварин», «Про душу» людина постає як частина природи, істота, що за рядом ознак схожа на тварин. Він запропонував першу класифікацію тваринного світу, визначивши місце людини в природі. Філософ поділив відомих йому тварин на два класи: безкровних та «з кров'ю». До останніх він відніс особливий ряд «вищих тварин – живонароджених, чотириногих, вкритих волоссям і дихаючих легеньми» (що за сучасною класифікацією відповідає ссавцям), зарахувавши до нього й людину. Арістотель вважав виділені ним класи не ізольованими один від одного, а поєднаними плавними переходами від низькоорганізованих істот до більш високоорганізованих. Поставивши у своїй класифікації людину поруч з твариною, філософ підкреслював і відмінності між ними, найважливішою з яких, на його думку, була соціальність людини. Арістотеля справедливо можна назвати основоположником порівняльної анатомії. Він визначив аналогічні та гомологічні частини тіла (органи) у тварин, намагаючись пов'язати будову тварин з їхнім способом життя та психічними особливостями. Йому належить ідея про «драбину істот», тобто ланцюг поступового підвищення їх організації.

Значний внесок у цю справу зробив *Алкмеон Кротонський* (близько 500 р. до н. е.), який, розрізаючи трупи тварин, здійснив ряд анатомічних відкриттів. Значне місце в історії антропології посідає й славетний давньогрецький лікар, хірург і реформатор медицини *Гіппократ* (460 – 356 рр. до н. е.). У праці «Про повітря, води та місцини» він уперше висловив думку про те, що расові відмінності склались під впливом кліматичних умов і мають спадковий характер: «... від лисих батьків народжуються лисі діти, від блакитнооких – блакитнооки, і те ж саме можна сказати про інші зовнішні особливості ...». Дуже цікаві свідчення стосуються так званих макроцефалів – народу, який дотримувався звичаю штучної деформації голови. «Попервах найважливішою причиною видовження форми голови був звичай, – зауважував Гіппократ, – а тепер і природа сприяє звичаю, зумовленому тим, що вони вважають найблагороднішими тих, у кого найдовші голови». За його даними, макроцефали мешкали на схід від Меотидського озера (Азовського моря), на рубежі Європи та Азії. Тобто йшлося, імовірніше за все, про сарматів – іракомовних кочівників, споріднених зі скіфами. Він вивчав вплив клімату на організм людини; йому ж належить вчення про темпераменти, побудоване на уявленні про чотири «соки» людського тіла: крові, жовтої жовчі, чорної жовчі та слизу. Переважання крові, за Гіппократом, характерне для сангвініків, жовтої жовчі – для холериків, чорної жовчі – для меланхоліків, слизу – для флегматиків. Розвитку загальних уявлень про місце людини в природі сприяли також свідчення мандрівників. Їх спостереження знайомили античних людей з племінними та расовими відмінностями. Таким чином, накопичувались знання, які в подальшому допомагали науці висвітлювати питання про походження людини (філософія, зоологія), про морфологічні варіації у людини (медицина), про людські раси (географія). Важливе значення для розширення географічного кругозору в античному світі мали подорожі *Геродота* (484 – 406 рр. до н. е.). І в наші дні його твори залишаються одним з найважливіших джерел вивчення побуту та звичаїв стародавніх народів, а також, до певної міри, їх фізичного типу. Так, описуючи колхів (предків грузинів, жителів Колхиди), Геродот вказував, що вони темношкірі і мають кучеряве волосся, зауважуючи при цьому, що й серед представників інших сусідніх з ними народів є носії таких самих ознак. Із учених стародавнього Риму вагомий внесок в історію антропологічних учень зробив *Лукрецій Кар* (99 – 55 або 95 – 51 рр. до н. е.), автор поеми «Про природу речей». Учений розвивав ідеї про природне походження органічного світу й людини, а також змалював картину розвитку культури від первісної дикості до цивілізації. Інший римський учений *Клавдій Гален* (131 – 200 рр. до н. е.), який завоював собі славу і беззаперечний авторитет як медик і анатом, на підставі розтину трупів тварин, у тому числі й мавп, виклав в анатомічних трактатах принципово нові для свого часу думки. У творах «Про анатомічні відправлення» та «Про частини людського тіла» він вказав на взаємозв'язок між будовою органу та його функцією, біологічними особливостями та способом життя тварин. Учений виявив багато спільного в анатомічній будові людей та мавп, яких він назвав «смішними копіями людей». Його працями завершилися наукові досягнення античного світу. Добу Античності змінила епоха Середньовіччя. Це проявилось, передовсім, у формуванні нового світогляду, який склався під впливом християнства – офіційного культу, що зайняв домінуюче положення в тогочасній Європі. Середні віки можна вважати періодом застою в розвитку антропологічного знання. Вивчення природи й людини було заборонено церковною й світською владою. Церква визнавала лише те, про що писалось у Біблії, оскільки авторитет священної книги важив більше, ніж усі сили людського розуму. Жорстоко переслідувались усі, хто піддавав сумніву біблійну оповідь про створення перших людей. Заборонялись церквою й анатомічні дослідження. Єдиною ідеологією стала релігія. Біблійна легенда про створення світу і людини міцно вкоренилась у свідомості людей, а в науці вона трансформувалась у концепцію креаціонізму (від лат. *creator* – творець), яка намагалась узгодити науку з

догматами релігії. Навіть у XVIII столітті видатний натураліст **Карл Кіней** вважав людину вінцем божественного творіння, незважаючи на те, що у створеній ним науковій класифікації рослинного і тваринного світу (*Systema natura*, 1735), яка використовується в дослідженнях і в наш час, людина стояла поруч з мавпою. Усі праці вчених-схоластів середньовічної Європи були присвячені питанню про місцезнаходження країни «Гога і Магога» – батьківщини «злих» народів, прищестя яких пророкувала Біблія, а їхні твори були сповнені розповідями про фантастичних потвор.

У той самий час традиції античних авторів знайшли своє продовження в працях арабських авторів. У сучасній анатомічній номенклатурі збереглось чимало арабських термінів. У них можемо знайти й точні свідчення про народи світу, наприклад, учений і мандрівник X століття **Аль-Масуді** описав сім груп народів: персів, халдеїв і споріднені з ними арабські племена, греків та інших європейців, лівійців, турків, індійців і китайців. Епоху Середньовіччю змінила доба Відродження. Знову відбувається переворот у свідомості людини, який відбувся у наслідок наукової революції середини XVI – XVII століть. Його результатом був рішучий крок у бік матеріалізму та еволюціонізму. Переворот у «картині світу». Прорив у науці був зумовлений початком великих географічних відкриттів та появою вчення **Коперніка**, яке «розсунуло землю і небо». Учені Європи накопичили чимало матеріалів про народи Азії, їх побут, культуру, релігійне життя, що мало велике значення для розвитку науки. Епоха Відродження протиставила аскетизму і залізного гніту церковної догматики Середньовіччя палке захоплення людиною, її фізичною та духовною міццю. Скульптор **Бенвенуто Теліні** називав людські кістки прекрасними і вчив учнів саме так їх розуміти. Доба Відродження багата на великі досягнення в усіх науках, зокрема й у галузі анатомії людини. Реформатором був **Вазалій** (1514 – 1564), автор праці «Фабрика людського тіла», що ґрунтувалась на ретельному вивченні тіла людини. Вагомий внесок в анатомію зробили **Фалоній**, **Свстахій**, **Фабрицій**. У 1600 році з'явилися перші дослідження з краніології.

Значний внесок у природознавство, зокрема в медицину, зробив **Леонардо да Вінчі** (1452 – 1519). Він першим з натури створив замальовки мускулатури і кісток людини, описав судини і внутрішні органи плоду на стадії внутрішньоутробного розвитку. Леонардо да Вінчі запропонував вивчати різні варіанти будови і вибирати в якості норми середній. Він же помістив малюнок руки людини поруч з малюнком руки мавпи.

У зазначений період вивчалась анатомія вищих і нижчих мавп. Серед зоологічних праць велике значення мали праці **Карла Клузія** (1525 – 1609), в яких він описав різних екзотичних тварин, **Конрада Геснера** (1516 – 1565), автора п'яти томної енциклопедії тварин, **М'сра Белона** (1517 – 1564), який вивчав птахів і створив наочне зображення скелета птаха поруч з кісткою людини в однакових позах і з однаковими літерними позначеннями гомологічних частин. На особливу увагу заслуговує постать **Уліссе Альдрованді** (1522 – 1605), який зробив спробу класифікувати тварин за рівнем їх спорідненості.

Формування антропології як самостійної наукової галузі

Результати попередніх досліджень стали важливим матеріалом для подальшого обґрунтування спорідненості предків людини та тварин. Ця ідея отримала розвиток у працях французьких філософів-матеріалістів другої половини XVIII століття. Одночасно з висловлюванням сміливих припущень про походження людини від тварин у XVIII столітті будувались класифікаційні схеми. Один з найвідоміших вчених-натуралістів **Карл Кінней** (1707 – 1778) виділив ряд приматів, до якого разом

з кажаном, лемуrom та мавпою відніс і людину. Учений розділив рід Ното на дві групи: людину розумну, або денну, та людину лісову, або нічну, до якої відніс людиноподібних мавп та неіснуючих істот – «хвостатих» та «нічних» людей. Ідею спорідненості мавпи та людини активно обстоювали *Дені Дідро, Клод Гельвецій, Ман Камарк, Мульєн Каметрі* та інші. *М.-Б. Камарк* (1744 – 1829), якого вважають основоположником еволюційного вчення, запропонував струнку теорію антропогенезу. У праці «Філософія зоології» (1809) він обрентував тезу про природне походження людей від мавп, пояснивши це так: Один з видів найрозвинутіших «чотирируких», близьких до «ангольських орангів», тобто до шимпанзе, у наслідок кліматичних змін, чи з інших причин, змушений був спуститись з дерев на землю. У пошуках поживи «чотирирукі» стали постійно жити на відкритій місцевості. Побоюючись нападів хижаків, вони часто зводилися на задні кінцівки і оглядалися навкруги; це зміцнювало мускулатуру спини та ніг. Поступово предки людей перейшли до прямоходіння і стали «дворукими». У них вдосконалились мозок та зір, виникла мова, з'явилась схильність до суспільного життя (найхарактерніша ознака людини). В основі ламарківських поглядів на антропогенез лежить його загальна ідея про потребу, яка породжує зусилля, і про зусилля, яке породжує орган. Він уважав, що предки людей вдосконалювались у результаті природного відбору та «внутрішніх сил» – тобто прагнення всіх живих організмів до прогресу. На початок XVIII століття було накопичено значний фактичний матеріал про фізичні риси населення різних куточків земної кулі, який вимагав осмислення та систематизації. З'являються перші класифікаційні схеми людського багатоманіття. Французький мандрівник *Франсуа Берньє* у 1684 році опублікував першу класифікацію людських рас. На основі візуальних характеристик людей, що мешкають на різних територіях, він виділив чотири раси першого порядку: європеїдів, монголоїдів, негроїдів і лапоноїдів. По мірі накопичення даних його відомості уточнювались, зокрема, було доведено, що лапоноїди є представниками метисної європеїдно-монголоїдної групи. Одним із перших свою класифікацію запропонував *Карл Кінней* (1707 – 1778), який на основі місця проживання виокремив американську, європейську, африканську та азійську людину. Індіанець Америки, за К. Ліннеєм, характеризується червонуватим кольором шкіри, чорним волоссям, широкими ніздрями, веснянкуватим обличчям, відсутністю бороди. Це людина жовчна, вперта, солелюбна; тіло татує червоними лініями; у суспільному житті керується звичаями. Європеєць відрізняється світлим кольором шкіри і світлим волоссям, блакитними очима. Він винахідливий, дотепний, лукавий, запальний; носить вузький одяг; керується законами. Азієць має смуглявий колір шкіри, темні очі й волосся; за темпераментом він меланхолік; жорстокий, любить розкошувати, скупий; носить широкий одяг; керується громадською думкою. Африканцеві властиві темна оксамитова шкіра, чорне кучеряве волосся, приплюснутий ніс, товсті губи. Він безтурботний, веде бродячий спосіб життя, ледачий, байдужий до всього; тіло натирає жиром; його суспільне життя цілком свавільне [*Сегеда С.М. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001*].

Значний внесок у розвиток антропологічних знань зробив *Морж-Куї Бюффон* (1707 – 1788). У праці «Природнича історія» (т. 1 – 36, 1749 – 1788) вчений описав відмінності у фізичному типі людини, які зумовлені, на його думку, кліматом та умовами побуту. Він уперше застосував щодо людини термін «раса», який до цього вживали для визначення порід свійських тварин, зокрема собак. Хоча Ж.-Л. Бюффон не був прихильником систематизації, вважаючи, що класи, родини й види існують тільки в уяві вчених, він усе ж виділив шість основних расових груп: європейську, татарську, або монгольську, ефіопську, американську, лапландську, або полярну, південноазійську. Мінливість расових ознак, за Ж.-Л. Бюффоном, пов'язана із впливом клімату, харчуванням, звичаями штучно спотворювати губи, вуха, ніс та інші

частини тіла. У місцевостях із спекотним кліматом, зазначав він, люди мають темну шкіру, а вже в Північно-Східній Африці, де спека спадає, шкіра світлішає. У Європі, з її помірним кліматом, людність зовсім світла. При цьому Ж.-Л. Бюффон наголошував, що всі раси походять з одного кореня. Сформувалось матеріалістичне розуміння біологічного різноманіття та еволюційний принцип у вивченні тварин і людини. На початку XIX століття серед природознавців Західної Європи різко загострилась боротьба між *моногеністами*, які виводили людство з єдиного кореня, та *полігеністами*, що відносили раси до різних біологічних видів. У найбільш виразній формі аргументацію прихильників моногенізму виклав англійський учений *Джеймс Мрічард* у своїх п'ятитомних «Дослідженнях» (1836– 1851), що стали справжньою енциклопедією антропологічних знань. Основні положення цієї праці такі: людські раси за своїми фізичними й фізіологічними ознаками варіюють не більше, ніж породи тварин у межах одного виду; всі люди, незалежно від кольору шкіри, хворіють на однакові хвороби; змішані раси дають цілком життєздатне й плодюче потомство. Усе це, на думку Прічарда, свідчить про видову єдність людства. Ідеологами полігенізму були *Б. де Сен-Венсан, К. Демулен, М.-М. Вірей* та ін. Вони не погоджувались з тим, що плодюче потомство може бути лише у представників одного виду, як приклад вони наводили збереження плодючості при схрещуванні собаки та вовка. Расові класифікації XVIII – початку XIX ст. мали здебільшого довільний характер. Як правило, вони ґрунтувались на плутаних, часто дуже суб'єктивних спостереженнях європейських мандрівників. Це вимагало вдосконалення методики антропологічних досліджень. У свідомості тогочасних природознавців поступово утверджувалась думка, що для систематизації рас треба залучати не лише описові, а й вимірні методи. Так, у 1842 році шведський анатом *Андерс Ретціус* запропонував класифікувати людей за формою голови, виокремивши серед них дві великі групи: доліхоцефалів, тобто довгоголових, та брахікефалів – короткоголових. Обидві групи він поділяв на ортогнатних (з вертикальним профілем обличчя), та прогнатних (із щелепами, що виступають уперед). До ортогнатних доліхоцефалів він відніс німців і скандинавів, до ортогнатних брахікефалів – слов'ян, лопарів, турків, басків та ін.

Ідею А. Ретціуса відразу ж підтримали колеги- природознавці, але, як з'ясувалось, запропонований ним індекс (головний показник – співвідношення ширини й довжини голови) у расових класифікаціях відіграє лише другорядну роль, значно поступаючись таким характеристикам як колір волосся, будова носа тощо. Це спонукало до пошуків нових методів фіксації антропологічних ознак. Переломним моментом у розвитку антропології стала поява праць *Іарльза Дарвіна* «Походження людини і статевий відбір» (1871) та «Про вираження емоцій у людини і тварин» (1872). Вони ґрунтувались на ідеях еволюціоністів XVIII століття, праці Ж.-Б. Ламарка «Філософія зоології» (1809), на праці самого Дарвіна «Походження видів» (1859), а також на результатах досліджень його прихильників – Т. Гекслі, Е. Геккеля та ін. Роботи Дарвіна завдали нищівного удару теологічним поглядам на людину, і в цьому їх прогресивне значення для антропології. Сутність еволюційного вчення Ч. Дарвіна полягає в тому, що він на великому фактичному матеріалі довів, що всі існуючі рослини і тварини походять від більш простих організмів шляхом поступових змін, які накопичувались у наступних поколіннях. Основною рушійною силою еволюції, на його думку, є природний відбір – виживання найбільш пристосованих особин. Матеріалом для природного відбору служить мінливість організмів, а спадковість закріплює в потомстві властивості, які допомагають йому пристосуватись до нових умов. Еволюційні погляди Ч. Дарвіна підтримував і розвивав англійський учений *Томас Гекслі*, який, використавши результати даних порівняльної анатомії та ембріології, довів, що антропоморфні мавпи за багатьма ознаками знаходяться ближче

до людини, ніж до нижчих мавпам. Свої аргументи він виклав у праці «Про становище людини в природі» (1863). У 1868 році німецький учений *Ернст Геккель* сформулював «біогенетичний закон», згідно з яким індивідуальний розвиток людини (онтогенез) повторює етапи історичного розвитку живих організмів на Землі (філогенез).

Тенденції сучасних антропологічних досліджень

Як самостійна наука антропологія розвивалась на ґрунті вивчення традиційних («примітивних») суспільств. Її розквіт припадає на ХІХ – початок ХХ століття і пов'язаний з процесом колонізації. Саме в цей період європейці почали активно вивчати поневолені ними народи. Суспільні дисципліни, які на той час уже сформувались, не змогли їм у цьому допомогти, оскільки вони розвивались у процесі пізнання систем більш розвинених за шкалою історичної еволюції. Тут же перед дослідниками постали неписьменні, недиференційовані в економічному та соціально-політичному відношенні людські спільноти, з малозрозумілими для них світоглядом, ідеологічними уявленнями та формами мислення. Усі спроби інтерпретувати побачене за допомогою перенесення наукових уявлень, що виникли при вивченні європейських реалій, у тому числі й історичних, які відображали ранні етапи розвитку європейської цивілізації, були невдалими. Вони виявились непридатними для адекватного вивчення «туземних» суспільств, що знаходились набагато нижче за шкалою історичного прогресу, ніж європейські суспільства на ранніх стадіях свого розвитку. Дані про останні були здобуті істориками у процесі дослідження насамперед письмових джерел, а вже сам факт наявності писемності свідчить про достатньо високий рівень розвитку суспільства і культури. Отже, для антропології важливим було описати певний суспільний феномен, показавши при цьому як він розкривався в конкретній культурі. Такий опис вже сам по собі несе нове знання про варіантності культурної реалізації суспільних явищ і процесів, а тому етнографічний опис об'єкта залишається важливою функцією сучасної антропології.

На розвиток антропології вплинув також соціально-політичний досвід держав, у яких вона розвивалась. Передовсім, це досвід колоніальний. Зв'язок антропології з колоніальними процесами простежувався в країнах Європи, що було зумовлено практичними завданнями колонізаторів – організувати управління на поневолених територіях. Так, для реалізації англійцями так званої політики непрямого управління, яка передбачала використання традиційних соціальних інститутів, необхідно було знати ті самі інститути, що й визначило формування відповідних теоретичних концептів, орієнтованих на синхронне вивчення «туземних» суспільств. Сучасна антропологія як інтегруюча наука має багато досягнень: біологічні, психологічні, етнографічні, історичні, філософські дослідження змінили наші уявлення про людину в усіх її аспектах. Але вони не склались в єдину картину, яка дозволила б відтворити цілісний образ людини. Однак пошуки тривають, і основою для цього служить упевненість у важливості й цінності антропологічних знань для самої людини. «Антропологія – не якась випадкова наука в довгому переліку інших людських наук ... Людина дійсно постійно цікавиться собою і саме заради себе досліджує предметний світ ... Особливе місце антропології – не тільки в системі наук про людину, але й у сукупності всіх людських інтересів та устремлінь людського існування» [*Метруніна Т. Н. Методологические проблемы антропологии*].

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Вперше еволюційну теорію висунув:

- а) Демокріт;
  - б) Клавдій Гален;
  - в) Карл Ліней;
  - г) Чарльз Дарвін.
- 2. Ідея про «драбину істот» належить:**
- а) Гіппократу;
  - б) Арістотелю;
  - в) П. Брока;
  - г) Ч. Дарвіну.
- 3. Праця «Про повітря, води й місцини» належить:**
- а) Сократу;
  - б) Геродоту;
  - в) К. Лінею;
  - г) Гіппократу.
- 4. Автором поеми «Про природу речей» є:**
- а) Арістотель;
  - б) Лукрецій Кар;
  - в) Геродот;
  - г) Клавдій Гален.
- 5. Першу класифікацію людських рас запропонував:**
- а) Арістотель; б) Ф. Берньє; в) П. Брока; г) К. Ліней.
- 6. «Біогенетичний закон» », згідно з яким індивідуальний розвиток людини (онтогенез) повторює етапи історичного розвитку живих організмів на Землі (філогенез), сформулював:**
- а) Ж.-Б. Ламарк;
  - б) Е. Геккель;
  - в) Ф. Енгельс;
  - г) Ч. Дарвін.
- 7. Перше антропологічне товариство було засновано:**
- а) у Парижі; б) у Лондоні; в) у Києві;
  - г) у Берліні.
- 8. Основоположником академічної антропології вважають:**
- а) Арістотеля; б) П. Брокка в) Ч. Дарвіна; г) А. Гобіно.
- 9. Першим у цілісному вигляді теорію природного відбору обґрунтував:**
- а) Ж.-Б. Ламарк;
  - б) Е. Геккель;
  - в) Ф. Енгельс;
  - г) Ч. Дарвін.
- 10. Згідно з концепцією моноцентризму людина сучасного фізичного типу виникла в:**
- а) декількох регіонах планети;
  - б) одному досить обмеженому регіоні земної кулі;
  - в) двох основних регіонах земної кулі;
  - г) одному, але доволі обширному регіоні.

Завдання другої групи складності

1. Коли з'явилися зачатки наукового знання про людину?
2. Назвіть основні джерела збагачення антропологічного знання в добу Античності.
3. Завдяки яким рисам, на думку Арістотеля, людина посідає панівне місце в природі?
4. Коли сформувалися перші еволюційні уявлення про природу людини?
5. На якому етапі розвитку антропології виникло розмежування її змісту?
6. Що лежить в основі еволюційного вчення Ч. Дарвіна?
7. Хто створив першу в світі класифікацію людства?
8. Дайте визначення поняттям «моногенізм» та «полігенізм».
9. Дайте визначення поняттям «раса» та «расизм».
10. Які завдання перед антропологами стоять сьогодні?

Завдання третьої групи складності

1. Розкрийте внесок античних учених у розвиток антропологічного знання.
2. У чому полягають заслуги Арістотеля у галузі антропологічних учень.
3. Визначте тенденції розвитку антропологічного знання в Середні віки та добу Відродження.
4. Який внесок у розвиток антропології зробили вчені- схоласти?
5. Окресліть основні напрями антропологічних дослідження в добу Просвітництва та Нового часу.
6. Розкрийте сутність теорії Ч. Дарвіна про еволюцію природи і розкрийте її значення для розвитку антропологічного знання.
7. Поясніть, у чому полягає різниця між моногенізмом та полігенізмом.
8. Розкрийте сутність расистських концепцій та їх значення для антропології.
9. Охарактеризуйте внесок антропологічних товариств у розвиток антропології.
10. Визначте тенденції сучасних антропологічних досліджень.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Антропологія: етапий шляхи розвитку у системі людського світогляду.
2. Внесок давньогрецьких мислителів у розвиток антропологічних знань.
3. Натурфілософія у пізнанні людської сутності.
4. Наукова революція XVI – XVII століття і новий погляд на людину.
5. Дарвінізм і його вплив на розвиток антропологічної науки.
6. Двоїсте розуміння змісту антропології західноєвропейською наукою в XVI ст.
7. Етапи становлення та розвитку сучасної антропології.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Борисова О. В. Соціально-історична антропологія : Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.
2. Бунятян К.П. Давнє населення України : навчальний посібник. – К., 1999.
3. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології: монографія; підготовка вид., упоряд. іл., передм. Ю. Іванченка. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с.
4. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К. : Мистецтво, 1995.
5. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965.
7. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967.
8. Леві-Строс К. Структурна антропологія: монографія; пер. с фр. З. Борисюк. – 2-е вид. – К. : Основи, 2000. – 387 с.
9. Сегеда С.П. Антропологія : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.

Тема 3. Антропогенез.

1. Накопичення та систематизація антропологічних даних
2. Радянський період розвитку вітчизняної антропології
3. Антропологічні шукання українських антропологів

Ключові поняття: історичні свідчення, етнографічні свідчення, природничо-наукова експедиція, етнографія, расознавство, фізична антропологія, еволюційне вчення, ідея рівності рас, етногенез, антропологічне товариство, географічний метод, краніологія, комплексна наука.

Накопичення та систематизація антропологічних даних

Як ми вже згадували вище, антропологія склалась як наука про походження й еволюцію фізичної організації людини та різних рас, однак у подальшому до кола її інтересів потрапили й інші сфери життєдіяльності людини. До того ж вона по-різному розвивалась у різних країнах світу, що було обумовлено джерельною базою, на якій розвивалась антропологія, та практичними завданнями, які перед нею ставили. У Великобританії, США, Латинській Америці, Німеччині та Бельгії під антропологією розуміли систему наук, які спрямовані на вивчення культури, цивілізації, громадських систем, етнічних особливостей. Англо-американська школа (Е. Тайлор, Ф. Боас, А. Кребер, М. Говард та ін.) визначає антропологію як науку про біологічну та соціокультурну адаптацію людини. Основним поняттям цієї антропологічної школи є «культура» – екстрасоматична (надтілесна) адаптація до навколишнього середовища (Л. Уайт). Напрямок антропології, що займається вивченням культурної варіабільності людства називається культурною або соціокультурною антропологією. Культурна антропологія включає такі галузі наукового пізнання, як *етнографія* (вивчення і опис специфіки окремих культур), *етнологія* (порівняльно-історичний аналіз культур), *лінгвістика*, *первісна археологія* та *історія первісності*. Підрозділи соціокультурної антропології вивчають різні прояви людської культури в часі та просторі. Сьогодні з'являються такі напрями антропології, як культурна, економічна, політична, соціальна, психологічна, лінгвістична та ін.

Європейська антропологія формувалась на основі таких галузей як *анатомія*, *біологія*, *приматологія*, *расознавство*, *первісна археологія*, *психологія*, *антропометрія*. У Чехії антропологія обмежувалась вивченням біологічної мінливості людини; у Польщі в антропологію включали три розділи: популяційний (расовий), онтогенетичний (вивчає індивідуальний розвиток) та філогенетичний (вивчає еволюцію людини). У той самий час, такі галузі як етнографія, етнологія, лінгвістика, археологія, соціологія, історія суспільств мали значення окремих наукових дисциплін. Саме тому у європейській школі предметом дослідження стало вивчення біології людини та мінливості її фізичного типу в часі та просторі. Цей напрям в антропології прийнято називати фізичною антропологією. Фізична антропологія охоплює такі галузі, як морфологія та фізіологія людини (вивчення морфологічного типу та фізіологічних особливостей населення земної кулі), антропогенез (вивчення виникнення та розвитку найдавніших представників роду *homo* та становлення людини сучасного фізичного типу) та расознавство (вивчення виникнення та географічного розподілу антропологічних типів сучасної людини).

Історична перспектива антропології дуже важлива, оскільки знання нашого минулого допомагає глибше зрозуміти наше сучасне буття, а також передбачити майбутнє, що дозволить запобігти багатьох незворотніх процесів. Свою специфіку має й українська антропологія. Антропологічні дослідження в Україні, як власне і в інших країнах Європи, почали проводитись лише в другій половині XIX століття. Однак відомості про населення окремих історично-етнографічних зон сучасної території України почали накопичуватись набагато раніше. Перші спроби дати расову характеристику людей, що заселяли територію сучасної України беруть початок у глибокій давнині, а саме у творах античних філософів

Геродота, Гіппократа та Арістотеля. Геродот у своїй «Історії» написав про Скітію та скитів (про Праукраїну та праукраїнців, хоча тоді вони так і не називались). Він описав зовнішність наших далеких предків, їх спосіб життя, державну організацію, звичаї, вірування, релігійні обряди, культуру. Більш докладні відомості про прапредків сучасних українців зафіксовані у писемних джерелах Російській імперії, які датуються XVI – XVII століттями. Так, у свідченнях козаків, які брали участь у завоюванні Сибіру, містились дані етнографічного характеру, зокрема опис зовнішнього вигляду підкорених племен, особливості їх побуту тощо. Ці спостереження, не зважаючи на їх наївність та неточність, відіграли важливу роль у формуванні наукових уявлень про раси. Накопичення та систематизація знань про будову людського тіла почалися в епоху Петра I, коли була придбана колекція голландського анатома Ф. Рюйша і заснована кунсткамера. У журналі «Академічні відомості», який видавався з 1770 року в Петербурзі, свої праці публікували анатоми О. Протасов, С. Забелін, О. Шумлянський. Пізніше М. Новіков в Москві заснував журнал «Магазин натуральної історії, фізики та хімії, або Нові збори матерій, що належать цим трьом наукам», на сторінках якого публікували праці К. Ліннея, а також статті з анатомії, фізіології, ембріології людини, про фізичні особливості і побут різних народів Землі. На російську мову були перекладені найбільш відомі твори світової природничо-історичної літератури, зокрема відома «Природна історія» Ж. Бюффона. В останній третині XVIII століття з'являються перші антропологічні свідчення про фізичні типи населення окремих регіонів сучасної України. Так, **Опанас Шафронський** у «Чернігівського намісництва топографічному описі» (1786) зазначав, що в Чернігівському Поліссі «народ взагалі невисокий на зріст і білявий», у середній смузі Лівобережної України – «середній на зріст, трохи вищий за перших і темніший волоссям», у південно-східній – «взагалі високий на зріст, худорлявий, обличчям смуглий і волоссям темно-русявий». Подібні фрагментарні свідчення можна знайти і в етнографічних розвідках перших десятиліть XIX століття. Фізичні риси українців знайшли відображення в рукописній праці «Етнографічні описи селян Київської губернії» (1854) відомого дослідника середини XIX століття, француза за походженням **М'сра Де ля Фліза (1787 – 1861)**. «Жителі Київської губернії, – писав він, – мають такі риси: обличчя овальне ... губи рідко товсті, кістки вилиць мало опуклі ... Волосся в чоловіків так само, як і в жінок, частіше русяве, аніж чорне або світле, очі найчастіше не чорні, а блакитні й сірі. У чоловіків брови й борода переважно густі ... Зріст високий, особливо в мешканців південної частини губернії ... Але селяни, які проживають на півдні від Києва, в Радомишльському повіті, загалом менші на зріст, не такі міцні, волосся в них здебільшого світле, очі ж блакитні». Як бачимо, автор помітив відмінності між українцями лісостепової та поліської зон, які, за результатами сучасних досліджень, належать до різних антропологічних типів. Перші цілеспрямовані антропологічні дослідження в Росії (а Україна на той час перебувала в її складі) почалися у XVIII столітті, коли з ініціативи М. Ломоносова до програми Великої Сибірської експедиції 1733 – 1743 років було включено висвітлення фізичних рис корінних народностей Сибіру та Далекого Сходу. Спеціально для неї у 1737 році В. Татищев розробив, а пізніше Г. Міллер уточнив анкету-інструкцію для збору відомостей з географії, історії, побуту, фізичних типів населення (усього 198 питань). У ній ішлося про необхідність фіксації зросту, пропорцій тіла, форми й кольору волосся, очей, розмірів і форми обличчя тощо. Членами експедиції було зібрано чимало етнографічних, антропологічних та інших свідчень, які були систематизовані й узагальнені в книзі **І. Георгі** «Опис усіх народів Російської держави, їх побуту, віросповідання, звичаїв, жител, одягу та інших відмінностей» (1776 – 1790). Праця містить, зокрема, й дані про східних слов'ян.

Діяльність **Карла Бера** (1792 – 1876) заклала підґрунтя для антропології в Росії. Він розробив принципи сучасної ембріології, першим прослідкував розвиток зародка на всіх стадіях розвитку. Окрім цього, значно поповнив краніологічну колекцію анатомічного

кабінету Петербурзької Академія наук, багато зробив для обґрунтування теорії моногенетичного походження людських рас, працював над удосконаленням методики виміру черепів. К. Бер сприяв розвитку антропології, включивши до програми Географічного товариства етнографічні та антропологічні дослідження.

Антропологічні шукання українських антропологів

Засновником же власне української антропології вважають **Федора Кіндратовича Вовка** (1849 – 1918). Він був послідовником французької антропологічної школи. У Сорбонні вчений підготував і захистив докторську дисертацію на тему «Скелетні видозміни ступні у приматів та в людських расах». За наукові заслуги Федір Кіндратович отримав від Паризького антропологічного товариства медаль П. Брока та премію імені Е. Годара, а згодом, премію імені академіка К. Бера від Російської АН. На початку ХХ століття Ф. Вовк здійснив кілька експедицій по Західній Україні, під час яких збирав етнографічні та антропологічні дані, які потім узагальнив у праці «Антропометричні дослідження українського населення Галичини, Буковини й Угорщини» (1908). У ній автор уперше обґрунтував положення про те, що українці належать до високорослої, темнопігментованої, круглолової адриатичної раси, виділеної Денікером серед південних слов'ян. У 1906 році Ф. Вовк повернувся до Росії, де став співробітником Російського музею в Петербурзі, а згодом професором Петербурзького університету. Згуртувавши довкола себе велику групу студентів (вихідців з України), він налагодив систематичне збирання даних у тих регіонах імперії, де компактно мешкали великі групи української людності. За підсумками цих досліджень учений підготував розділ «Антропологічні особливості українського народу» у другому томі колективної праці «Український народ в його минулому і сьогоденні» (1916). За кілька років після смерті Ф. Вовка один із його учнів – О. Алешо – перевіз із Петрограда до Києва архів, книгозбірню (понад 8 тис. томів унікальних видань) та численні антропологічні й етнографічні колекції свого вчителя. Усі матеріали були розміщені в Музеї (згодом – Кабінеті) імені Федора Вовка Української АН, який складався з трьох частин: етнографії, антропології та первісної історії. Тут були краніологічні колекції, муляжі, предмети матеріальної культури давнього населення України, етнографічні експонати тощо. Його послідовники **А. Носов** та **М. Мушкет**, незважаючи на брак коштів, обстежили кілька територіальних груп українців Поділля, Центральної та Південної України, татар Криму, поляків та ін. У 1927 році при Кабінеті організувався гурток-практикум для молодих учених, де читали лекції та проводили практичні заняття. Однак на початку 30-х років цей науковий антропологічний осередок, який продовжував традиції школи Ф. Вовка, закрили, а його керівника М. Рудницького заслали до Пермської області Росії. Федора Вовка офіційно оголосили «українським буржуазним націоналістом» і навіть расистом, а його праці вилучили з бібліотек і замкнули у спецховищах. Ще одним центром антропологічних досліджень у 20-30-ті роки став Харків. Тут були створені антропологічні кафедри, кабінети й лабораторії – в Медичному інституті, Інституті ортопедії й травматології, Українському інституті психоневрологічного аналізу та ін. В останньому було створене антропологічне відділення, де функціонував музей. Широкого визнання дістала діяльність колективу антропологів Харківського інституту народної освіти. Очолюваний професором **К. Ніколасвим** колектив зосередився на вивченні питань фізичного розвитку різних вікових груп населення з урахуванням впливу зовнішнього середовища та спадковості. Харківські вчені зібрали численні дані про фізичний тип міських і сільських мешканців – представників різних соціальних та професійних прошарків людності Лівобережної України. Опрацьовані із застосуванням біометричних методів ці дані склали основу спеціальних шкал, які широко застосовувались в легкій промисловості при виготовленні одягу. Одночасно харківські антропологи видали кілька наукових збірок, присвячених дослідженням груп крові населення України. Ці праці й досі не втратили свого наукового значення. Упродовж 20-х років антропологічні центри діяли також в Одесі та

Дніпропетровську, але всі вони були ліквідовані на початку 30-х років у зв'язку з тотальним наступом сталінщини на українську науку й культуру. У Львові в цей час працювали учні Ф. Вовка *С. Руденко* та *І. Раковський*, які намагались переглянути висновки свого вчителя. На відміну від нього, вони дійшли висновку про те, що антропологічний склад українців сформувався в результаті змішування «щонайменше шести головних європейських типів» («Погляд на антропологічні відносини в українського народу»). Своє бачення антропологічного складу людності України запропонував також представник львівської антропологічної школи *Р. Сндик*, який за співвідношенням основних антропологічних типів виокремив на українських землях чотири смуги. Загалом, упродовж 20 – 30-х років українська антропология зробила певні кроки уперед. Однак їй не вистачало систематичних польових досліджень та бракувало методичного підґрунтя. Повноцінному розвитку вітчизняної науки про людину перешкоджали жорстокі репресії з боку сталінського режиму. По закінченні Другої світової війни в Україні не залишилося жодного антропологічного осередку: одні вчені загинули в сталінських таборах, інші припинили свої дослідження з остраху перед репресіями, дехто емігрував на Захід. Новим етапом у розвитку української антропологии стали 50-ті роки ХХ століття, коли у відділі етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР (нині Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України) була створена група антропологів під керівництвом академіка *Івана Мідоплічка*. Це сприяло планомірним дослідженням антропологічного складу українського народу, здійсненню комплексних експедицій на теренах республіки та поза її межами, накопиченню палеоантропологічних матеріалів тощо. У 1955 році розпочала свою діяльність Українська антропологічна експедиція під керівництвом В. Дяченка (1924 – 1996), у ході якої було обстежено понад 100 етнотериторіальних груп України, Росії, Білорусії. Програма досліджень охоплювала широкий комплекс соматологічних ознак (зріст, розміри й описові ознаки обличчя та голови). Підсумки експедиційних досліджень В. Дяченка узагальнив у монографії «Антропологічний склад українського народу» (1965), де навів дані щодо мінливості найважливіших ознак фізичної будови української людності та подав загальну антропологічну характеристику українців на фоні інших етнічних груп Східної, Центральної та Південної Європи. Учений розглянув також роль окремих етнічних компонентів, які вплинули на формування морфологічних рис населення різних історично-географічних зон України. Хоча не всі висновки цієї книги витримали випробування часом, вона й досі залишається основним джерелом з антропологии українського народу. У другій половині 60-х років співробітники групи антропологии Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії та деяких інших наукових закладів України (Є. Данилова, В. Дяченко, С. Лаврик, А. Караванов, М. Дудник, Л. Тимошенко, Р. Руденко та С. Старовойтова) розгорнули широкі гематологічні дослідження, підсумки яких були узагальнені в монографії Є. Данилової «Гематологічна типология українського народу у зв'язку з питаннями етногенезу» (1971). Важливим напрямом вітчизняної антропологии були палеоантропологічні дослідження. Завдяки інтенсивним археологічним розкопкам, які проводились у повоєнні роки, у фондах Інституту археології НАН України. Ці матеріали вивчали українські науковці (Г.Зіневич, К. Соколова, В. Діденко, С. Круц, І. Потехіна, П. Покас та ін.), які співпрацювали зі своїми московськими та санкт-петербурзькими колегами. Питанням антропогенезу присвячена низка праць Є. Данилової. На особливу увагу заслуговує монографія «Еволюція кисті і стопи людини в процесі антропогенезу», у якій узагальнено великий за обсягом матеріал із морфологии предків людини. У повоєнні роки українські антропологи брали участь і у вирішенні завдань народного господарства. Певний час у Київському університеті імені Т. Шевченка діяла лабораторія прикладної антропологии під керівництвом Б. Дяченка. Її співробітники здійснили масові антропометричні обстеження різних вікових і професійних груп населення України. Зібрані дані були використані при розробці стандартів виробів легкої промисловості. Новий етап розвитку української

антропології розпочався з набуттям нею незалежності. У цей час поживався інтерес до вивчення не лише фізичного типу українців, а й до їх історії та культури. Найбільш інтенсивно почали розвиватись такі напрями, як філософська, соціальна та історична антропологія. Розвиток сучасної української антропології відбувається суголосно з тенденціями світової антропології, а саме в нерозривному зв'язку з історичними, географічними й етнологічними українознавчими дослідженнями. Після набуття Україною політичної та суспільної незалежності, українська антропологія отримала можливість розвиватись без компартійного контролю та ідеологічного втручання. Позитивні зміни відбулись в антропологічному змісті історичної вищої освіти, у появі антропологічного блоку в українознавчій освіті, у підходах до вивчення антропологічних артефактів тощо. З іншого боку – науково-популярна антропологічна інформація про українців і сусідні народи та про чужинців на українській етнічній території відіграла і буде відігравати в майбутньому важливу роль у розвитку національної свідомості. Антропологія дає змогу поширювати усвідомлення того, що український народ є самобутнім не лише в сенсі мови, історії, культури тощо, але й у біологічному сенсі – на рівні популяції, кровної спорідненості. Сьогодні в нашій країні діє тільки один антропологічний осередок – сектор палеоантропології Інституту археології Національної Академії наук України. Його завданням є вивчення антропологічного складу й генетичних взаємостосунків стародавнього населення півдня Східної Європи. Антропологічні дослідження проводяться також в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

- 1. Кого вважають засновником української антропології?**
  - а) Павла Чубинського;
  - б) Миколу Максимовича; в) Федора Вовка;
  - г) Василя Дяченка.
- 2. Антропологічні дослідження в Україні почали проводитись:**
  - а) на початку XVIII століття;
  - б) у другій половині XIX століття; в) у 20 – 30 роках XX століття;
  - г) не проводяться й сьогодні.
- 3. Детальні відомості про культуру і побут скіфів Північного Причорномор'я містить праця:**
  - а) «Про природу речей» Лукреція Кара; б) «Історія» Геродота;
  - в) «Про повітря, води й місцини» Гіппократа; г) «Природнича історія» Ж.-Л. Бюффона.
- 4. Напрямок антропології, який вивчає будову черепа людини, називається:**
  - а) краніологія; б) одонтологія;
  - в) палеонтологія; г) дерматогліфіка.
- 5. Перші дослідження, спрямовані на вивчення фізичних рис людей, в радянській науці пов'язані з:**
  - а) утвердженням еволюційної теорії Ч. Дарвіна;
  - б) створенням першого антропологічного товариства;

- в) етнографічними розвідками XIX століття; г) науковими експедиціями XVIII століття.
- 6. Автором праці «Про виникнення і розповсюдження людських племен» є:**
- а) А. Богданов; б) Д. Анучин; в) Ф. Вовк;
г) К. Бер.
- 7. У якому році розпочала свою діяльність Українська антропологічна експедиція під керівництвом В. Дяченка:**
- а) 1955 році;
б) 1927 році;
в) 1947 році;
г) 1966 році.
- 8. Хто першим у вітчизняній антропології обґрунтував ідею рівності людських рас?**
- а) Ф. Вовк;
б) М. Миклухо-Маклай; в) Д. Де ля Фліз;
г) В. Бунак.
- 9. Який фактор, на думку К. Бера, був визначальним при утворенні рас?**
- а) географічний; б) соціальний; в) кліматичний;
г) психологічний.
- 10. Утвердження вітчизняної антропології як академічної науки пов'язують з ім'ям:**
- а) А. Богданова; б) Д. Анучина; в) Ф. Вовка;
г) В. Бунака.

Завдання другої групи складності

1. Чим обумовлена специфіка антропологічних досліджень в Україні та інших країнах?
2. Коли почали проводити антропологічні дослідження в Україні?
3. Хто з античних авторів у своїй праці описав фізіологічні особливості українців, а також їх спосіб життя, побут, звичаї тощо?
4. Назвіть основні етапи розвитку вітчизняної антропологічної науки.
5. Що стало джерельною базою розвитку української антропології

Тема 4. Соціальні аспекти походження людини.

1. Соціальні аспекти походження людини
2. Суспільна структура соціальних тварин
3. Соціальна організація архантропів
4. Соціальна організація палеоантропів
5. Соціальні стосунки в суспільстві неантропів

Ключові поняття: соціогенез, соціальність та евосоціальність, соціальні тварини, гомініди, інстинкт, соціальна система, горизонтальний тип зв'язків групи, вертикальний тип зв'язків групи, анонімна згуртованість, зграя, стадо, протосім'я, тандем, гаремна група, гарем, проміскуїтет, екзогамія, ендогамія, кроворідна сім'я, родинна сітка, популяція, дем, розширений соціум, господарсько-культурний тип, ієрархія, вожацтво, вождяк-лідер, вождяк-домінант, «порядок клювання», патрілокальність, матрілокальність, біосоціальний розвиток, фізична еволюція, культурний прогрес, праобщина, первісна община, материнсько-родова община, материнський рід, родова община, сусідська община, первісне суспільство, держава, соціальна норма, звичай, табу, традиція, культура, тотемізм, магія, вірування, ритуал, соціальний символ, тотемічна свідомість, суспільний поділ праці, первісний табір, військове мислення, колективне мислення.

Соціальні аспекти походження людини

Формування людини відбувалось у тісному зв'язку з розвитком суспільства – соціогенезом. Основним біологічним механізмом формування гомінідів на ранніх етапах антропогенезу був природний відбір, однак він був обумовлений суспільною працею. У ході еволюції закріплювались і посилювались ті спадкові зміни біологічної організації людини, які сприяли її соціалізації та подальшому прогресу трудової діяльності і розвитку суспільства. З іншого боку, формування соціальних якостей людини відбувалось у ході і на основі її біологічного розвитку – суспільство виникло під впливом переваг, які давала суспільна праця. Таким чином, у процесі історико-еволюційного розвитку людства – антропосоціогенезу – біологічне й соціальне виступали в діалектичній єдності. У процесі антропосоціогенезу людина зробила себе істотою соціальною, її особистість визначається місцем, яке вона займає в соціальній системі. Людина є складовим елементом таких соціальних категорій, як колектив, група, клас, нація, держава та ін., існування яких, у свою чергу, підтримується завдяки її активній діяльності. Взаємообумовленість біологічних і соціальних факторів зумовило розвиток у людини особливої, властивої тільки їй психіки, завдяки якій вона здатна усвідомлювати свої дії та соціальне становище, умови та мотиви суспільної поведінки. Суспільство виникає як сукупність історично сформованих форм спільної діяльності людей, найвищий ступінь розвитку живих систем. У людському суспільстві вже на початку його зародження основною силою виступали виробничі потреби колективу. Набуття людиною навичок цілеспрямованого і систематичного виготовлення знарядь праці давало їй значну перевагу у пристосованні до навколишніх умов середовища та виживання. Саме виробництво, спрямоване на задоволення життєвих потреб, створило базу для інших видів діяльності людини. Найважливіше значення для адаптації гомінідів мало створення культури, її накопичення і передача в поколіннях. Перші уявлення про суспільний устрій перших людських колективів стали формуватись у другій половині XIX століття. На той час не було навіть приблизних даних про ступінь давнини людства, про характер і сутність початкових етапів культури та фізичного вигляду найдавніших людей. Наукові гіпотези спирались на знання про етологію тварин та спостереження із сучасного життя людини. Їх сутність зводилась до таких положень:

- сучасна людина і вищі примати є двома крайніми точками процесу антропогенезу, між якими повинна розташовуватись невідома науці проміжна форма, що володіє якостями як мавпи, так і людини;
- суспільна організація представників «проміжної ланки» не суттєво відрізнялась від вищих форм самоорганізації спільнот тварин (наприклад, стадо).

Великим досягненням сучасної науки з даної проблематики є високий, у порівнянні з XIX століттям, рівень знань про культуру кам'яного віку. Більш глибокими і повними стали спостереження за поведінкою вищих приматів. З'явилися конкретні відомості про

фізико-географічні умови територій, на яких протікали початкові етапи антропогенезу. Усе це змусило вчених переглянути усталені уявлення про хід процесу становлення людського суспільства.

Суспільна структура соціальних тварин

На ранніх етапах свого розвитку примітивні розумні істоти (гомініди) мало чим відрізнялись від тварин, тому логічно буде називати їх *соціальними тваринами*. Найпершою суспільною формою, на думку антропологів, є *анонімна згуртованість*. Вона характерна для багатьох безхребетних, комах, вищих тварин. Великі анонімні зграї зустрічаються у риб, птахів і багатьох ссавців. Навіть люди в екстремальних умовах можуть впасти в подібний стан, наприклад, під час паніки. Найдавнішими з відомих нині гомінідів є африканські австралопітеки. Учені припускають, що вони жили бродячими групами, розкиданими на обширних територіях. Скоріш за все, це були малі ізольовані групи. За розмірами зграї різні. За розрахунками В.М. Алексєєва, упродовж тривалого часу – від пітекантропа до неоантропа – могли існувати високоорганізовані групи гомінідів, чисельність яких сягала до 500 осіб. Менша кількість була неефективною за умов стадного полювання, а більшу не витримала б екологічна ніша. Термін «згряя» не можна застосовувати до випадкового скупчення осіб одного виду, що зібрались з приводу якоїсь події. Особини одного виду, об'єднані у зграю, на думку К. Лоренца, реагують один на одного зближенням, а значить, їх утримують поруч певні поведінкові акти. Багато істот, тісно зімкнувшись, рухаються в одному напрямку. У певному сенсі таку поведінку можна вважати *згуртованістю*. Найхарактернішою ознакою примітивної згуртованості є те, що вона формується між *анонімними особами, які позбавлені ознак індивідуальності*. *Згряя* і *стадо* – два етимологічно близькі слова, що характеризують устрій соціальних тварин, а на ранніх етапах і гомінідів. У середині такого скупчення немає нічого схожого на структуру, лише величезна маса однакових елементів. Згряя і стадо позбавлені ієрархії, кастової структури, поділу праці. Коли стадна істота починає слідувати за собі подібним, вона повністю втрачає почуття міри, а тому йде й за муляжем, заграє з ним, запрошує помірятись силою тощо. Отже, подібну згуртованість можна вважати *анонімною* й *інстинктивною* одночасно. Оскільки інстинкти, як відомо, сліпі, то поведінка соціальних тварин є обмеженою й вибірковою. Вочевидь, вони добре відрізняють своїх ворогів чи інші види тварин, але губляться в колі своїх. Головне, щоб це була особа свого виду, її можна визначити за фізико-хімічними властивостям, наприклад, за специфічним запахом.

Такі примітивні об'єднання маєть свої переваги та недоліки. Їм легше оборонятись або нападати, але складніше знайти необхідну кількість корму, захватись і перечекати небезпеку, зростає загроза заразитись паразитами тощо. Інстинкт, що згуртовує тварин, не тільки сліпий, а ще й руйнівний. Якщо голодна згряя, яка досягла дуже великих розмірів, потрапляє на пасовисько, здатне прогодувати лише частину популяції, то більшість зграї швидко гине, оскільки її члени не здатні шукати їжу самостійно. У таких випадках говорять, що згряя перевищила екологічно можливі межі. Такі зграї завдають великої шкоди екології, витоптуючи й поїдаючи все, що трапиться їм на шляху. Зграйна чи стадна форма захисту також має обмеження. Відбити хижака чи захистити схопленого ним члена зграї не завжди виходить. За таких умов цінність кожної особи для збереження виду різко падає. Жоден вид, за виключенням людини, не піднявся по еволюційній драбині на сходинку, щоб перейти до більш ефективних засобів захисту своїх товаришів. Втрати у своїх лавах більшість тварин поповнює одним шляхом – переходом до іншої стратегії відтворення: давати чисельніше потомство. Зграйно-стадний спосіб життя, незважаючи на всі свої переваги, є еволюційним тупиком, якщо мова йде про вищих приматів. Пересуватись у щільному косяку поруч з тисячами й мільйонами істот, не стикаючись і не гинучи в давці, можна тільки орієнтуючись виключно інстинктами. Будь-

яка спроба зорієнтуватись свідомо призведе до миттєвої загибелі. *Тандем і гарем*. В основі природного відбору лежить *жорстка ієрархія самців*. У багатьох тварин, що живуть групою, для запобігання конфліктам самець-домінант виганяє решту самців, у тому числі й синів. Учені говорять про три найважливіші чинники врегулювання стосунків у зграї: прив'язаність самця до самки, взаємний потяг матері й дітей та взаємний потяг одностатевих істот одне до одного. Як бачимо, тут відсутні такі соціальні фактори, як поділ праці, кастовий устрій, колективне виховання молоді. Гомініди на таке ще не були здатними. Прямоходіння й перший досвід використання знарядь навряд, що вплинули на соціальну організацію, були ще дуже слабкими, щоб рухати вперед соціальний прогрес. З виникненням мислення, свідомості й мови форми соціальної організації різко зміняться, й людство здійснить революційний стрибок, але станеться це не раніше верхнього палеоліту. Вважають, що протосім'я не була моногамною. Еволюційно першими були *тандем* і *гарем*. Основу першого складала пара мати й дитина, основу другого – самець і кілька самок. Обидві форми біологічно передбачені й біологічно найбільш ефективні. В одному гаремі міг бути тільки один домінуючий самець, а самок – стільки, скільки він був у змозі втримати. Мати та її діти, з біологічної точки зору, були найбільш стійкою, а тому вихідною мікроструктурою стада ранніх гомінідів. Час від часу до базисної групи примикав один чи кілька дорослих самців, що кружляли в безпосередній близькості. Створювалась нова структурна одиниця – *гаремна група* чи просто *гарем*, що складався з одного фізично сильного самця, кількох самок та їхніх спільних дітей. За часом такі групи, вочевидь, з'явилися пізніше материнсько-дитячих. Потомствений зв'язок було закріплено біологічним інстинктом. У процесі розвитку цей потомствений зв'язок перетворився в кровноспоріднений, а з нього в подальшому виникла складна й розгалужена система родинності, у якій чітко усвідомлювались і шанувались предки. *Родинна сітка стала першою в історії людства соціальною системою – основою й підвалиною суспільства людей*.

У зграї чи стаді стосунки між особами встановлювались лише під час гону й періодів спільного полювання, а потім припинялись. У цілому взаємовідносини осіб мали нетривалий і нерегулярний характер, вони були байдужі один до одного, їх не цікавила повнота індивідуальної схожості між ними. Після періоду гону самець міг залишитись із самкою, щоб проконтролювати появу потомства. Обидва типи протосім'ї – тандем і гарем – уважають біологічно *первинними*. Гарем необхідний для того, щоб краще виконувати відтворювальні функції роду, тандем – з точки зору соціалізації: вихованням потомства займається не весь колектив, а тільки мати. Стосунки між самцем і самкою, чоловіком і жінкою для природи виступають як *вторинні*. Їх складніше втримати, зберегти, зробити стійкими, бо вони не мають міцного біологічного фундаменту. Природі вони не потрібні, якщо не враховувати деякі види ссавців, у яких для виховання потомства потрібні обое батьків. Вторинний тип зв'язку, що об'єднує чоловічу й жіночу особи, з'явився значно пізніше, вочевидь, лише в кроманьйонців. За своїм змістом і характером він є соціальним, а за значенням – революційним. Власне, він характеризує людину як таку, без нього все, в принципі, – тварь. Згідно з такою логікою, до *третинних* треба відносити ієрархічні зв'язки між людьми, які до народження дітей, їх виховання, сексуальних стосунків ніякого відношення не мають, але без них не можна говорити про людське суспільство як таке. Якщо первинні зв'язки мають виключно біологічний характер, вторинні – біосоціальний, то третинні – виключно соціальний. Той факт, що ієрархічні стосунки ми зустрічаємо в деяких соціальних тварин, не заперечує положення, що вони мають виключно соціальний характер. Анонімну згуртованість приматів і гомінідів називають ще *популяцією*. Вона створює первинну структуру, у якій сексуальні стосунки характеризуються ендогамією. Вторинну структуру деякі автори пропонують називати *розширеним соціумом*. Їх визначальною ознакою є екзогамія. Третинну структуру називають *демом*. Деми являють собою елементарну структурну одиницю популяції, на

їх основі забезпечується адаптивна відповідь популяції в цілому на зміни поза- і всередині популяційних умов. Дем, на відміну від популяції, розміри якої визначаються розмірами ареалу, повинен мати жорстку структуру, а чисельність його визначається не тільки екологічними особливостями, але й самою структурою. Дем – достатньо суворая організація, статут й існування якої повністю визначені законами соціальної еволюції. В основі виникнення будь-якого дему лежить формування пірамідально-ярусної структури на чолі з домінантом. Пірамідальність полягає в тому, що імпульси в групі проходять по вертикалі, знизу догори, а ярусність – у тому, що особи, які займають один ярус, нейтральні по відношенню один до одного. Припускають, що первісні спільноти гомінідів, як і деякі види тварин, були організовані за принципом пірамідально-ярусної структури.

Ієрархія і вожацтво. Ієрархія у тварин і гомінідів вибудовувалась за принципом домінування. Система домінування формується в групах особисто знайомих тварин. Вона може існувати навіть у стадах та зграях, але не у всій популяції, а лише в окремих сегментах. Якщо ж група невелика, то домінування на основі особистого знайомства розповсюджується на всю спільноту. Найпростішим проявом домінування є втримання сусіда на індивідуальній дистанції, заборона йому погрозами чи реальними атаками наближатись до небезпечної межі, переступивши яку він міг би конкурувати в боротьбі за корм чи самку. Самці, що охороняють свою територію, – це вожаки співтовариства, які не допускають проникнення в групу чужих самців. Сприймаючи агресивність членів групи до себе, вожак втручається в сварки між ними, розбороняє бійки, підтримує тварин, з якими зв'язаний більше, ніж з іншими, й карає інших. Від сили й озлоблення вожака залежить його здатність утримувати групу на своїй території, охорона кордонів від вторгнень сусідніх груп. При цьому погрози й атаки вожака інколи підтримуються рештою членів групи. Можлива підтримка товаришів, у тому числі й з боку самців-субдоміnantорів, має велике значення для збереження статусу вожака. Такі самці-консортни (супроводжуючі) є і в табунах коней, і в гаремах мавп, тобто це явище розповсюджене. Поведінка вожака-лідера й вожака-домінанта мають різні основи й різний характер. Вожак – визнаний голова співтовариства, він володіє свого роду формальним статусом. Поруч з ним чекають своєї черги ще кілька сильних самців, а товариші можуть наслідувати чи не наслідувати їх приклад. Це невизнані майбутні вожаки, які повинні ще завоювати свій формальний статус в ритуальних поєдинках з вожаком. Лідер є незалежним від решти членів стада, діє переважно виходячи з власних інтересів. Вожак-домінант, навпаки, повністю залежить від групи й діє у спільних інтересах. Він займає обороно-охоронну позицію, лідери ж, що претендують на самок і керівництво співтовариством, навпаки – агресивно-наступальну.

Отже, вожак має більше функцій, що вимагають від нього різних стратегій поведінки: захист від лідерів, оборона стада від хижаків, управління груповими відносинами. У свою чергу остання, управлінська, функція розпадається на ряд підфункцій – захист стада, угамування бійок у між його членами, вирощування потомства тощо. Стосунки в групі часто проявляються в діях залякування, тиску, підкорення, наказу. Це односторонній вертикально-ієрархічний зв'язок – від слабшого до сильнішого, від більш зрілого до молодшого. У результаті встановлюється так званий «порядок клювання» («peck-order»), що визначає право сильного першим підійти до їжі чи самки. Тварини навчаються йому в дитячих іграх, де старші й сильніші завжди домінують над молодшими й слабшими. Тварини, які знаходяться на нижчих ступенях ієрархії й піддаються агресії з боку інших членів групи, увесь час перебувають у стані страху й психологічного пригнічення. Неабияке значення в підтримці ієрархічного рангу тварин мають традиції. Ієрархічні стосунки в групах стримують агресивні реакції між тваринами, адже права кожного на їжу, місце в групі, залицяння до самки чітко визначені. Присутність одного вожака в стаді згуртовує його, наявність двох – розколює на дві

частини, кожна з яких іде за своїм вожаком в різних напрямках. Учені встановили, що в павіанів стадом управляє «колегія» з кількох найстарших самців, вони завжди тримаються разом. Життєвий простір розподіляється між тваринами одного виду доволі суворо. Для потомства обирають кращих батьків й кращих матерів. Діти знаходяться під захистом. Співтовариство організоване так, що кілька досвідчених самців – своєрідний сенат – мають достатній авторитет, щоб рішення, необхідні співтовариству, не тільки приймались, а й виконувались.

Соціальна організація архантропів

Щодо форм соціальної організації архантропів у антропологів існує кілька думок. Імовірність гаремних структур у них невелика, але допустима в окремих популяціях: коли гомініди почали вживати м'ясну їжу, більш талановитий мисливець міг забезпечити кормом кількох партнерок. Можливо, що в них існував проміскуїтет – вільні статеві стосунки. Оскільки еволюція людського роду відбувалась по-різному (теорія поліцентризму), залежно від географічних ареалів, то можна припустити, що в кожного виду, навіть якщо вони представляли колись один материнський стовбур (теорія моноцентризму), були свої форми соціальної структури, а тому не можна виключати ймовірність існування різних форм шлюбних стосунків. Сучасні дані підтверджують, зокрема, ідею про існування серіальної моногамії (послідовних парних шлюбів) на ранніх етапах розвитку. Сьогодні ми бачимо чимало народів і суспільств, які відрізняються одне від одного формами соціальної структури (наприклад, європейське, ісламське чи буддійське суспільства), але витримують певні універсальні принципи побудови, зокрема, принцип ієрархічної нерівності, статусного престижу тощо. У австралопітеків уже були галькові знаряддя, хоча й дуже примітивні, які вони використовували для захисту від хижаків. Вони нічого не виробляли, а просто пристосовувались до середовища за допомогою знарядь. У цей період не було ще й найпримітивнішої і найпершої форми трудової діяльності – збиральництва. Матір з дитиною просто підгодовувались готовими плодами, які знаходили на місці, або ж їли падаль. Австралопітек – *падалщик*, а тому він не був людиною. У постійно кочуючих пітекантропів уперше з'являється скарб – набір дерев'яних, кісткових та кам'яних знарядь. Крім того, у них існували деякі форми мистецтва. З початком використання вогню й виготовленням інструментів, життя розумної істоти набуває незалежності від зовнішніх обставин. По відношенню до форми співжиття пітекантропів коректніше вживати термін «праобщина». Перед початком середнього палеоліту (епохи неандертальця) кожна праобщина виступала носієм першого універсального поведінського комплексу – *побутового звичаю*.

Соціальна організація палеоантропів

Одні вчені відносять період так званого «людського стада» до раннього палеоліту, інші – до середнього (часу існування неандертальців). Це поняття зв'язане з теорією «двох стрибків» у антропосоціогенезі, перший з яких знаменує виникнення найдавніших, а другий – «готових», за визначенням Ф. Енгельса, людей. Між ними лежить епоха біосоціального розвитку, коли фізична еволюція людини ще випереджала культурний прогрес. У радянській науці переважала думка, що час «первісного людського стада» відповідає ранньому (нижньому) й середньому палеоліту, етапам найдавнішої та давньої людини. Але певна частина вчених вважає безпідставною цю концепцію й стверджує, що вже з появою найдавнішої людини виникло «готове» людське суспільство в формі общини. Сьогодні багато істориків та етнографів вважає невдалим сам термін «первісне людське стадо», ось чому ця форма все частіше позначається терміном «праобщина». Якщо визнавати еволюційну теорію й уважати всіх гомінідів предками кроманьйонців, то треба констатувати, що приблизно 40 – 35 тис. років тому, на межі раннього і пізнього палеоліту, антропосоціогенез завершився.

На зміну людям, що формувались, прийшли «готові» люди – неоантропи, а прасуспільство перетворилось в «готове» суспільство. Одні вчені включають прасуспільство в первісне суспільство в якості першого етапу його розвитку, а ось інші вважають змішання прасуспільства й початкового етапу еволюції «готового» суспільства необґрунтованим. Під первісним суспільством вони розуміють суспільство, яким воно було в період від завершення соціогенезу до початку становлення класів і держави. За археологічною періодизацією це – пізній палеоліт, мезоліт і частково неоліт. Серед розмаїття гіпотез можна виділити дві основні, які можна умовно назвати *материнсько-родовою* і *общинною*. За першою, «первісне людське стадо», в якому панував проміскуїтет, на межі раннього і пізнього палеоліту перетворилось в *материнський рід*, що став першою формою сформованого суспільства. У результаті встановлення екзогамії рід не міг існувати без зв'язку з іншими, тому його виникнення було одночасно й появою системи двох родів, що уклали взаємні шлюби, тобто дуальної організації. Разом з родом, таким чином, виник і шлюб, який у своїй вихідній формі був *груповим* (дуально-родовим) і *дислокальним*. За другою теорією, основною одиницею первісного суспільства на всіх етапах його розвитку була *первісна община*, яка складалась з парних сімей. Община та сім'я – основні й універсальні утворення. Рід ніколи не мав економічних функцій, його роль зводилась до регуляції шлюбу. Материнський рід не первинний по відношенню до батьківського: і той, і інший є рівноцінними за своїми функціями та історичним значенням. Щодо питання про час виникнення первісної общини, то серед прихильників даної точки зору не існує єдиної відповіді. Одні вважають, що вона виникла на межі раннього й пізнього палеоліту, інші відносять її появу до більш раннього часу, часто виступаючи проти поняття «первісне людське стадо». У 40-х роках минулого століття радянський учений С. П. Толстов, на основі рівня розвитку продуктивних сил, виділив три основні етапи первісної історії:

- первісне людське стадо (становлення первісного суспільства, починається з початком використання ним знарядь праці);
- первісна община (зрілість первісного суспільства, починається з введенням знарядь для виробництва знарядь);
- військова демократія (перетворення первісного суспільства у класове, починається з освоєнням металу).

У 70-і роки Ю.І. Семенов запропонував новий типологічний ряд:

- праобщина (первісне людське стадо),
- ранньопервісна (ранньородова) община,
- пізньопервісна (пізньородова) община,
- протоселянська (первісна сусідська) община.

Більшість вчених схилиються до думки, що власне людське суспільство почало формуватись на межі 40–35 тис. років тому, коли з'явився кроманьйонець. З кроманьйонця починається нова сторінка всесвітньої історії – формування локальних груп, родів, племен, а потім і вождатства. Фаза неандертальця коротша від двох попередніх. Біологічний прогрес прискорювався. Таким чином, з пітекантропів почався процес формування праобщини, а неандертальцем він закінчився. *Кроманьйонець стадом не жив*. Проте, як би не називали первинну форму суспільства розумних істот планети – «людським стадом», чи «праобщиною», треба зазначити, що наука бачить у ній *соціальну форму, яка являла собою групу первісних людей, що об'єднувались задля спільного виживання*. Заслуга перед людством цієї форми соціальної організації людей – боротьба зі своєю зоологічною природою, остаточна перемога розуму над інстинктами. Структурні елементи первісної культури – тотемі, табу, вірування, вимоги звичаєвого права, моральні норми – були спрямовані на приборкання зоологічних інстинктів членів первісного колективу. Вони являли собою культурні форми регулювання пристрастей, бажань, ворожнечі тощо. Не викликає

сумнівів, що культура народжувалась як спосіб обмеження природи, до того ж засобами вельми жорсткими, репресивними. І сьогодні виникають деякі теорії, які вказують на те, що в людині первісні інстинкти нікуди не ділись, а тому культура, як засіб їх приборкання, актуальна й потрібна сьогодні, мабуть, як ніколи.

Поява соціальних норм. Важливе значення для розвитку праобщини мало створення перших соціальних норм – *табу* (заборон). Поняття «табу» (taboo) увів у науковий обіг і взагалі в європейські мови відомий англійський мореплавець та дослідник XVIII століття капітан Джеймс Кук, який вивчав життя примітивних племен в Полінезії. Табу означає найсуворішу заборону на проведення певних дій, що накладалась на всіх членів племені чи якусь його частину. Порушення табу визволяло, на думку членів племені, якусь невідому небезпеку, яка знаходилась до того у прихованому стані. Ця сила карала (частіш за все насмерть) не тільки порушника, а й колектив, членом якого він був. Дотримання табу було певною профілактичною мірою, що захищала колектив від смертельної небезпеки, яка могла статись через неправильну поведінку одного з членів групи. Перші заборони обмежували статеві стосунки під час полювання й інших видів трудової діяльності. З часом табу ставали більш тривалими, а періоди між ними скорочувались. Обмеження знімались лише на час особливих свят. Сексуальний контакт без розбору існує й у наш час у мешканців окремих островів Тихого океану на певні свята. Табу на проміскуїтет можна вважати початковою формою соціалізації, що регламентувала найважливіші сторони життя людини. Пізніше з'явилося табу на їжу, яке полягало в забороні вживати все, що потрапить під руку у будь-який час. Можливо, друге табу потягло за собою не менш революційні зміни в стосунках між людьми, ніж перше. Фактично завдяки йому на світ з'явилися розподільчі відносини й колективна власність, притаманні лише людському суспільству. Природно, що й тварини не лишають дитинчат без їжі – з ними діляться в першу чергу. Але нагодувати власних дітей – це природний інстинкт, а поступитись частиною здобичі іншому, особливо не родичу чи тому, хто не брав участі в багатоденному й виснажуючому полюванні, – це вже початок розподілу праці та соціальних стосунків як таких.

Отже, людина розумна почала навчатись придушувати власні егоїстичні імпульси. Що стосується гомініда, то він умів приборкувати тільки чужі імпульси.

Хоча в полюванні чи збиральництві брали участь не всі члени групи, в розподілі їжі брали всі. Такий розподіл можна назвати зрівняльним, оскільки він не враховував ні майнового становища, ні родинних зв'язків, ні робочого внеску. Усі отримували порівну. У важкі часи, коли їжі не вистачало, першими її отримували працездатні члени групи, бо саме вони забезпечували виживання – не тільки своє, а й інших. Утриманням доводилось голодувати. В особливо важкі часи від них позбавлялись, іноді з'їдаючи. Пізніше табу розповсюдилось на всі інші потреби й інстинкти, зокрема, на потребу в безпеці, соціальному спілкуванні, престижі тощо. По мірі еволюції праобщини заборон ставало все більше, вони пронизували все життя первісної розумної істоти. У родоплемінному устрої кроманьйонця табу буде регламентувати буквально всі сторони життя людини, в тому числі й ті, що належали до сфери медико-гігієнічних питань. Візносно рано сформувались табу у відношенні осіб, що доглядали за пораненими та хворими. Роль табу в історії взагалі дуже велика. Воно оберігало всі сторони колективного життя. Табу втілювало в собі колективну волю, що підносилася над людським стадом й керувала життям кожного окремого індивіда. У суспільстві, що формувалося, поступово встановлювався порядок, гармонія й організованість. Зливаючись воедино, соціальні норми перетворювались у систему соціального контролю, хоча ще й формального. В епоху палеоліту перед табу всі були рівні. Табу охороняло всіх. **Тотемізм.** Те, що наука зве праобщиною, відрізняється від свого еволюційного попередника (стада гомінідів) тим, що на цьому етапі з'являється індивідуальність людини, а разом з нею й родинні стосунки. Можливо, що

першопочатковою формою індивідуальності була ідентифікація людини не зі своїм іменем, а з колективним. У свою чергу колективність ототожнювалась з тією чи іншою твариною. Подібна форма колективної ідентифікації отримала назву тотемізму. **Тотем** – це, частіш за все, тварина, інколи – рослина, якій надається статусу табу (заборони) для всіх членів праобщини. **Тотем** – це видимий знак однаковості й солідарності первісного роду. Через тотем ушановується не лише тварина, а й даний рід. Отже, тотемізм – найбільш рання й найсильніша форма ідентифікації групи. У той самий час це – перша культурна форма *соціального символу*. За винятком суворо визначених ритуалом обставин до тотема не можна торкатись, його не можна вбивати, їсти його м'ясо й узагалі наносити йому будь-яку шкоду. До всіх тварин даного виду ставляться з великим страхом і, одночасно, з любовною та пошаною, їх намагаються задобрити й чекають від них милість. Випадково загину тварину оплакують і ховають як соплеменника. *Зародження тотемізму й магії – визначальне явище, характерне для неандертальської людини*. Стан розвитку свідомості в цей час можна назвати *фазою тотемічної свідомості*. Вірування й ритуал виникли практично одночасно. Надати ритуалу особливу, надприродну чи потойбічну силу, що надихала й збуджувала життєву енергію виконавців, могло тільки вірування. Цього вже немає в тварин. Найдавнішою формою вірування виступає тотемізм, а ритуалу, відповідно, – тотемічний ритуал. Першим об'єктом вірування виступала тварина. Людина відчувала з обраним в якості тотема звіром таку ж кровну спорідненість, як і з найближчими людьми. Через тотемного звіра здійснювався символічний зв'язок общини з територією. Тотемізм освячував традиційне право даного роду на його територію й угіддя. Перехід до тотемічної стадії суттєво збагатив ритуал, який уже набув чисто театральних ефектів, вибудовувався за законами драматургічної дії з власною зав'язкою, інтригою та розв'язкою. У ритуалах погребіння померлих, окрім хореографічного кружляння, галасу, показового ушкодження речей померлого, зустрічається розфарбування обличчя і тіла. Але віру в потойбічне треба відділяти від тотемізму – він її доповнював, але вона ним не обмежувалась.

Отже, ритуал – це не тільки танки навколо вогнища, а, передовсім, розповідь про своє ставлення до шанованого вождя чи про історію звіра, що вшановувався, розкриття характеру й образу життя племені, демонстрація єдності потойбічного й реального світів. Це – епос в мініатюрі. З виникненням ритуалу людська культура вступила в нову, якісно вищу стадію свого розвитку. Ритуал виростає з колективних дій з приводу звичаю, але дій не простих, а таких, що навіювали б одноплемінникам почуття солідарності, приналежності до групи, колективну упевненість. І звичай, і ритуал включали першопочатково одні й ті ж дії. Відрізнялись вони формою й змістом. Формою тому, що ритуальні дії мали експресивно-виразний характер і попервах представляли елементи колективної хореографії, а змістом – тому, що ритуал мав світоглядне наповнення. Звичай же являв собою просто передачу чогось, стереотипні дії, засновані на запам'ятовуванні, певну схему, що виконувалася безсвідомо.

Сутність тотемного танку полягала в уподібненні певній тварині: її звичкам, характеру, мисливським манерам. Магічне поєднання в інсценованому дійстві звичок людини й тварини було для первісної людини необхідною умовою успішного полювання. По-перше, вона ніби прилучалась до духу родової тварини, ставала під її захист, що робило її непереможною. По-друге, людина вірила в переселення душі тварини в її тіло, що наділяло здатністю до керування діями мисливця й таким чином збільшувало ймовірність успіху, адже тварина завжди успішніша за людину на полюванні, якщо при тому не використовується зброя. Наслідування мисливському арсеналу поведінки обраного звіра слугувало для людини ще й гарним тренінгом, що слугував збагаченню її професійної майстерності. **Суспільний поділ праці**. У праобщині заняття розподілялись відповідно з природним поділом праці й здібностями кожного з

членів цього колективу. Такий, ще доволі примітивний вид поділу суспільної праці, вже був якісним стрибком уперед у порівнянні зі світом тварин, у яких у принципі відсутній поділ праці між статями. Тільки в людей одні особи можуть користуватись плодами чужої праці, обмінюючи їх на плоди власної. Поділ праці дозволяє людині робити тільки те, що у неї краще виходить, а не те, що їй хочеться для задоволення біологічних потреб, як це буває у тварин. Поділ праці одразу ж поставив людей на сходинку вище на драбині еволюції. Людина стала вузькоспеціалізованим, а тому більш ефективним виробником. Спеціалізація чоловіків на полюванні, а жінок на збиральництві дозволила примітивній групі завжди залишатись з їжею. Якщо чоловік повертався з полювання без здобичі, він міг поїсти плодів, зібраних жінками. У тварин такого немає. Вдале ж полювання дозволяло нагодувати більш калорійною їжею все плем'я, а плоди й корінці залишались «на чорний день». З моменту першого поділу суспільної праці склалась харчова спеціалізація людей: жінки переважно вегетаріанки, а чоловіки – м'ясоїди. Обмін продуктами праці теж був корисним для організмів – кожен отримував необхідні вітаміни. Обмін різноорієнтованою їжею дозволяв первісним людям встановлювати більш тісні соціальні зв'язки. Чим різноманітнішими є джерела харчування, тим більш гарантоване його надходження. Але ж, чим різноманітніше харчування, тим різноманітнішим є культурне життя, тим більше можливостей для розвитку особистості. Різноманітність їжі майже дзеркально відображається в різноманітності типів особистості й типів поведінки. Чим більш гарантованим є харчування, тим більшою є чисельність населення, тим вища ймовірність переходу до осілого способу життя, а відповідно, й розвитку міської культури, що вже є переходом до цивілізації. Чим чисельнішим є населення, тим більшими стають суспільства, тим різноманітнішою й гнучкішою стає домінуюча культура, оточена широким спектром субкультур. Але ж, чим чисельнішим стає населення, тим важче стає ним керувати, тим більшим стає державний апарат, тим більше видає держава законів, постанов, розпоряджень тощо, а звідси починається перехід від неписаного до писаного зводу соціальних норм. Чим більшим є розмір групи, тим більшою стає проблема влаштування особистого життя молоді на основі накопичених норм, тим необхіднішим стає вдосконалення інститутів шлюбу, сім'ї, освіти. *Отже, чим глибшим є поділ праці в первісному колективі між статями, тим більшою стає роль соціальних чинників.* У проблемі стосунків чоловіків і жінок у людей на перший план вийшли статусні права (а не біологічні достоїнства). Жінка почала вибирати чоловіка, розглядаючи його в якості годувальника й турботливого батька, а чоловік перестав її сприймати як машину для задоволення його потреб і народження потомства – жінка стала соціальним партнером, від якого часто залежало його економічне виживання й суспільне благополуччя. Цікаво, що в праобщині жінка цінувалась як найбільша цінність у дуже цікавий спосіб: чоловіки винайшли перший в історії засіб комунікації – *обмін жінками*. Це виступало як обмін вищими цінностями. Вочевидь, жінка при такому обміні повинна була почувати себе дуже гордою.

Роль інстинктів, які раніше тягли дві протилежних статі одне до одного, стали тепер виконувати інтереси: вона зацікавлена в ньому, а він зацікавлений у ній. Причому на кожному витку еволюції кількість взаємних інтересів зростала. Інстинкти ж в принципі нездатні ставати різноманітними чи зростати в кількості. Іншими стали також і стосунки між двома чоловічими поколіннями, бо тепер вже чоловік, як голова сім'ї, знаходив сину дружину, готував подарунки, навчав соціальним навичкам.

Соціальні стосунки в суспільстві неантропів

Суспільний поділ праці дав розумній істоті, у тому числі й людині сучасного типу, ще дві важливі речі. Найперше, *стоянку мисливців*, або *первісний табір*. Він слугував місцем, куди люди повертались після довгої відсутності (передовсім, чоловіки-

мисливці), до тих, кого вони вважали своїми. Стоянка – це і місце відпочинку, і школа, і кухня. Наявність постійного табору дозволяла краще вивчити місцевість, дізнатись про всі її біоресурси й ефективніше їх використовувати. За мігруючого способу життя відбувалось переміщення за певним маршрутом, який мало відхилявся убік, і використовувати лише те, що знаходилося під ногами. Табір давав можливість радіально вивчати територію: люди могли ділянка за ділянкою обстежувати всю навколишню територію, а потім повертатись на місце, щоб зранку знов відновити обстеження. Як тільки всі ресурси місцевості вичерпувались, табір згортали й переносили в інше місце. Постійний табір укріплював і стосунки між поколіннями. Жінка спостерігала за дітьми, залучала до підмоги підлітків, спілкувалась з ними, передавала їм за розмовами свій життєвий досвід. За бродячого способу життя жінка народжувала раз на 5 – 6 років, коли попередня дитина вже могла самостійно пересуватись на далекі відстані. Постійні поселення різко змінили ситуацію. Для землеробів та кочівників, які мали в'ючних тварин, це обмеження знімалось, а тому у жінки з'явилась можливість повністю реалізувати свої репродуктивні здатності. А це означало, що приріст населення в осілих виробничих суспільствах, їх здатність до демографічної експансії збільшувались у 5 – 6 разів у порівнянні з блукаючими привласнюючими групами. Поділ праці – це закріплення людей за виконанням певних задач. Чим глибший поділ праці, тим вужчі задачі, закріплені за кожною особою, тим більша ймовірність, що вона виконає їх якісніше. Але чим вища якість виконання задач, перш за все економічних, тим вищий загальний рівень культури групи. Ось чому антропологи стверджують, що *суспільний поділ праці є локомотивом соціального й культурного життя суспільства*. Отже, одноманітне суспільство почало ділитись на групи й соціальні шари. Усі були повноправними членами такого суспільства, навіть діти. Про особливості соціальної структури судять за розповсюдженими у Центральній Європі довгими будівлями – у них жило одночасно 30–60 осіб, які спільно будували укріплення й працювали на полях. Це була переважно кровна рідня. Вони ще не знали приватної власності, в їх часи вона тільки зароджувалась. Найпомітніші зміни в соціальні стосунки землеробів принесли війни. Насилля існувало й за часів мисливців та збирачів, але тільки поява власності, проблеми її набуття, примноження й захисту сприяли розвитку специфічно військового мислення. Уперше в історії ремісники стали виготовляти зброю й інші мисливські засоби для боротьби людини з людиною. Змінився й характер наповнення поховань. Чоловіків частіше ховали зі зброєю, особливо якщо це був відомий воїн.

Виклики цивілізації і долі первісних народів

З появою людини сучасного типу з її більш досконалішими знаряддями праці і розвиненою культурою розширився ареал її проживання. Вихід за межі африканської прабатьківщини відбувся ще на стадії *homo erectus* і неандертальської стадії. В останній час з'явилась концепція про давню міграцію людини сучасного типу з Африки до Європи. При цьому не виключається трансформація *Homo erectus* і *Homo neandertalensis* в людину сучасного типу на території Південно- Східної Азії і Європи.

Підтвердженням цієї концепції є морфологічна різноманітність найдавнішої людини сучасного типу. Кліматичні зміни й екологічні кризи на різних територіях змушували давні племена мігрувати. Деякі з мігрантів потрапляли в умови ізоляції і залежно від екологічних умов та чисельності їх груп залишались на рівні первісності. Для науки вивчення таких народів важливо з точки зору розуміння процесів біологічної та соціальної еволюції. З кожним роком справжніх примітивних племен залишається все менше й менше. За підрахунками різних авторів у сучасному світі існує до 5 тисяч первісних груп загальною чисельністю близько 300 мільйонів чоловік (*Добрський, Кравченко*). Оскільки споконвічне існування первісних народів починалось в багатих на ресурси регіонах, то зустріч з цивілізацією для них оберталась конфліктами за земельні

угіддя та природні ресурси. Корінні народи відтісняли з обжитих територій на неродючі землі, переселяли до резервацій, в окремих випадках вони змушені були мігрувати до більш віддалених ділянок ойкумени. Але у світі ще існує багато народів і племен, які залишаються в стані первісності. Основними їх заняттями є збиральництво та полювання. До таких народів відносять бушменів. Їх племена і племена готтентотів починаючи з кам'яного віку населяли території таких сучасних держав як Мозамбік, ПАР, Лесото, Свазіленд. Про це свідчать малюнки наскального живопису, залишені бушменами на території цих країн. Бушменів вважають найдавнішим населенням Африки. Колись вони займали великі її території, а тепер це нечисленні племена (за деякими джерелами їх чисельність становить 100 тис.), які витіснили в пустельні райони, в основному в пустелю Калахару. Бушмени живуть групами, що складаються з кількох сімей. Вождів у них немає, їх замінюють знахарі, які є в кожній групі. Господарський уклад мисливсько-збиральницький. Характерний статевіковий поділ праці. Жінки збирають рослини (в їжу використовують до 60 видів листя, ягід, бульб, насіння), сарану, личинки мурах; готують їжу; будують житла. Чоловіки полюють, виготовляють знаряддя полювання (луки), виготовляють одяг і начиння. У бушменів немає писемності, рахують до трьох за допомогою пальців, усе, що більше трьох, називають словом «багато». В усній формі з покоління в покоління передаються міфи, легенди й пісні. На даний час більшість бушменів відійшли від традиційного способу життя і працюють на фермах, половина від загальної чисельності веде колишній спосіб життя. Інші етнічні групи з первісним устроєм суспільного життя зустрічаються в джунглях Африки (масаї, пігмеї), в Південній Азії та Америці (Аргентина, південна Бразилія, Уругвай, індіанці Канади), на островах узбережжя Індійського океану та інших куточках планети, які ще не охоплені цивілізацією. Ці племена живуть за рахунок полювання і збирання, вони не мають своєї писемності, але часто мають досить розвинену культуру (багатий наскальний живопис, скульптурні вироби, оповіді, пісні, міфи). Первісний спосіб життя сьогодні притаманний і папуасам Нової Гвінеї. З часу відвідин їх російським ученим М.М. Миклухо-Маклаєм папуасам вдалося зберегти свій побут і вірування такими, якими вони були в ту епоху і задовго до неї. **Анімізм** – вірування папуасів в духів природи, зображуваних у вигляді плазунів-рептилій з кількома головами і хвостами. Місця їх проживання – ліс і водойми, стовбури дерев, камені. У різних папуаських етносів свої позначення і видова диференціація духів племені, які часто поєднують зооморфні, рослинні і антропоморфні особливості. Духи виступають захисниками традиційних норм поведінки і каналом спілкування з померлими предками. Вони карають порушників традиційних норм. Культ «духів» померлих і родових предків визначає ряд найважливіших ритуалів, у тому числі обряд чоловічої ініціації, ритуалів родючості та інших. Традиційні вірування папуасів, зокрема тотемізм, близькі до австралійських і меланезійських. Сьогодні серед папуасів поширюється християнство. Папуаси діляться на етноси та племінні групи, які відрізняються за мовними особливостями. Господарський устрій папуасів – ручне землеробство тропічної екологічної ніші, а також полювання та збиральництво. Під впливом цивілізації папуаси стали працювати в промисловості, шоферами, продавцями, формується прошарок фермерів. Традиційні культури були характерні і для народів Крайньої Півночі –чуків, ескімосів, саамів, нганасан і інших народів, що займались полюванням та рибальством. Із 11- мільйонного населення цього регіону понад 200 тисяч осіб представляють 32 національності нечисленних корінних народів. У наш час ці етнічні групи піддаються культурній і біологічній асиміляції. Змінилось й екологічне середовище Крайньої Півночі.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Взаємини гомінідів визначали:

- а) звичаї;
- б) інстинкти;
- в) сила;
- г) соціальні норми.

2. Основу тандему складала:

- а) пара чоловік і жінка;
- б) пара мати й дитина;
- в) кілька чоловіків і одна жінка;
- г) кілька жінок і один чоловік.

3. Перша універсальна форма поведінського комплексу, яка була характерна для праобщини, – це:

- а) звичаєве право;
- б) ритуал;
- в) наслідування;
- г) побутовий звичай.

4. Поняття «табу» у науковий обіг увів:

- а) Джеймс Кук;
- б) Васко да Гама;
- в) М.М. Миклуха-Маклай;
- г) Е. Тайлор.

5. Найпершою суспільною формою вважають:

- а) анонімну згуртованість;
- б) рід;
- в) плем'я;
- г) сім'ю.

6. Поняття «табу» означає:

- а) перелік правил поведінки у племені;
- б) заборону вживати певну їжу;
- в) найсуворішу заборону на проведення певних дій;
- г) заборону одружуватись з представниками іншого племені.

7. Тотем – це:

- а) істота або предмет, який вважають засновником племені;
- б) наскальне зображення тварини;
- в) символічне зображення певного роду;
- г) лялька, яку використовують в магічних обрядах.

8. Першим об'єктом вірування давніх людей були:

- а) духи природи;
- б) померлі родичі;
- в) рослини;
- г) тварини.

9. Зародження тотемізму й магії характерне для епохи:

- а) людини умілої;
- б) пітекантропа;
- в) неандертальської людини;
- г) кроманьйонця.

10. Індивідуальність людини сформувалась на етапі:

- а) праобщини;
- б) роду;
- в) стада гомінідів;
- г) суспільства мисливців.

Завдання другої групи складності

1. Що таке морфо- і соціогенез?
2. Що мають на увазі, вживаючи поняття «соціальність» та «евсоціальність»?
3. Дайте визначення та розкрийте зміст поняття «драбина соціальної еволюції».
4. Визначте соціальні аспекти походження людини.
5. Назвіть фактори формування суспільних відносин серед гомінідів.
6. Дайте визначення поняттям «полігамія» й «моногамія».
7. Назвіть основні форми «протосім'ї».
8. На якому етапі антропогенезу з'явилися перші вірування?
9. Складіть схему «Етапи соціогенезу».

Завдання третьої групи складності

1. Дайте характеристику соціальної структури біологічних людських суспільств.
2. Охарактеризуйте особливості життя та суспільного устрою пітекантропа.
3. Розкрийте особливості суспільного життя неандертальця.
4. Охарактеризуйте спосіб життя та суспільний устрій кроманьйонців.
5. Поясніть, як у межах соціогенезу виглядає генезис людського суспільства. У чому, на ваш погляд, сильні та слабкі сторони цієї концепції?
6. Поясніть, чим зумовлене формування соціальних норм та яке їх значення для первісного суспільства.
7. Розкрийте роль праці в еволюції людини.
8. Поясніть, яке значення мав розподіл праці у процесі соціогенезу.
9. Охарактеризуйте еволюція психіки в ході соціогенезу: людина, індивід, індивідуальність, особистість.
10. Поясніть, яке значення для соціальної еволюції людини мало виникнення мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Алексеева Т. И.(ред.), Богатенков Д. В., Дробышевский С. В. Антропология : Учебно-методический комплекс . – 2004.
2. Борисова О. В. Соціально-історична антропология: Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.

Тема 5. Расогенез

1. Раса і расові ознаки
2. Гіпотези про походження рас
3. Чинники расоутворення
4. Расові класифікації

Ключові поняття: *расознавство, раса, расовий тип, антропологічний тип, етнос, народ, нація, великі раси, малі раси, «збірний вид», «елементарний вид», расовий стовбур, моногенізм, полігенізм, моноцентризм, поліцентризм, расизм, соціал-дарвінізм, адаптація, ізоляція, метисація, автогенічні процеси, монголоїди, негроїди, європеоїди.*

Раса і расові ознаки

Мандрівники, які вивчали різні регіони Земної кулі, помітили різнобарвність народів, які її заселяють. Відмінності людей різних регіонів часто виглядали досить значними. Незнайомим і незвичайним здавався буквально все – одяг, мова, спосіб ведення господарства, поведінка і, нарешті, зовнішність. Однак серед феєрверку кольорів, форм і звуків можна було помітити певну систему. У ході тривалих дискусій

і гарячих суперечок в науці сформувалось уявлення про різні способи класифікації груп людей. Хоча, і зараз єдині закони такого поділу визнані далеко не всіма, а самі його основи піддаються значним сумнівам. Один з аспектів біологічної мінливості географічних груп сучасної людини вивчає розділ антропології *расознавство*. Відповідно, географічні групи людей, що виділяються за біологічними ознаками, називають *расами*.

Сьогодні на нашій планеті налічується близько 6 мільярдів людей. Серед них немає двох абсолютно однакових (навіть близнюки, які розвинулись з одного яйця, не зважаючи на велику схожість їх зовнішнього вигляду і внутрішньої будови, дрібними рисами відрізняються один від одного). Особливо помітні зовнішні відмінності між територіальними групами людей, які живуть у різних природно-географічних умовах. Поділ роду *Homo Sapiens* на раси відбувся два з половиною століття тому. Походження терміну «раса» точно не встановлено. Можливо, він утворився від арабського слова «*ras*», що означає «голова», «початок», «походження». Також існує думка, що цей термін пов'язаний з італійським «*razza*», що означає «плем'я». Слово «*La rase*», із значенням, яке воно має сьогодні, зустрічається у французького вченого Франсуа Бернье, який у 1684 році опублікував одну з перших класифікацій людських рас. Німці слово «раса» запозичили у французів і тривалий час зберігали французьку транскрипцію «*rase*», і лише у другій половині XIX століття замінили її німецькою «*rasse*». В антропології різні дослідники в різні часи під «расою» мали на увазі досить відмінні поняття. Наприклад:

➤ «Раса – це сукупність людей, які мають однаковий фізичний тип, що пов'язано з певним ареалом» (Рогінський, Левін, 1978).

➤ «Раса – це комбінація спадкових характеристик з певною спадковістю, ... за допомогою якої представники однієї раси відрізняють себе від іншої» (Залер, 1931).

➤ «Раса – це група людей, які мають спільні фізичні риси» (Кун, 1939).

У наш час у науковій літературі також зустрічаються різні визначення поняття «раса»:

➤ раса – це система людських популяцій, які мають схожий комплекс певних спадкових біологічних ознак (расових ознак), при цьому, виникнення цих популяцій пов'язане з певним географічним ареалом і природним середовищем;

➤ раса – це система популяцій, які мають фенотипову та генетичну схожість, що дозволяє відрізнити їх від інших подібних систем;

➤ раси – це відкриті генетичні системи, між якими, у результаті обміну генами, можуть виникати змішані популяції.

Однак, сутність поняття у всіх цих визначеннях однакова: термін визначає одиницю внутрішньовидової і, при цьому, надпопуляційної структури сучасного людства, яка складається з певного набору (комплексу) спадково обумовлених ознак і займає певний ареал. З точки зору основ сучасної систематики, раси відповідають рівню підвидів, які належать до одного біологічного виду *Homo sapiens*. Відмінність рас від підвидів тварин обумовлено суспільною природою людини. Важливим питанням є визначення расових ознак, оскільки саме воно завжди викликало плутанину. Отже, *раса – це поняття біологічне і виділяється лише за біологічними ознаками*. Класичні расові ознаки включають в себе риси зовнішності – колір і форму очей, губ, носа, волосся, колір шкіри, будову обличчя в цілому, форму голови. Люди відрізняються один від одного в основному за рисами обличчя, які вважають найважливішими расовими ознаками. Як допоміжні, також застосовують ознаки будови тіла (зріст, вага, статура, пропорції). Однак останні більш мінливі всередині будь-якої групи, ніж ознаки будови голови і часто залежать від умов середовища (як природного, так і штучного), а тому не можуть застосовуватись у расознавстві як

незалежне джерело. Крім ознак, видимих на живій людині, у расознавстві часто використовують ознаки черепа. Частково вони повторюють вимірювання та опис живої людини (форма і розміри обличчя, голови), але багато в чому краніологічні ознаки мають притаманні лише їм характеристики. Більшість расових ознак не пов'язані між собою біологічною залежністю, а тому можуть утворювати численні комбінації. Однак, всередині кожної групи, яка пов'язана походженням та спорідненістю, комплекси расових ознак стійкі, що дозволяє виділити характерні комбінації – *расові типи*. Одні ознаки більш стійкі, вони відрізняються всього у кількох поколінь з різних причин. Через це при переселеннях, змішуванні і генетичних процесах усередині популяцій ознаки змінюються нерівномірно, створюючи додаткову різноманітність. Більш стійкі ознаки дозволяють виділити кілька рас вищого порядку (великі раси), що включають в себе раси нищого порядку (малі раси), які виділяють на основі більш мінливих ознак. Стабільні, давно сформовані ознаки поширені на величезних територіях (наприклад колір шкіри, структура волосся, особливості статури особи). На їх основі можна визначити первинні центри виникнення рас. Мінливі ознаки поширені дискретно, окремими осередками (форма голови, довжина тіла, форма носа). Вони можуть значно відрізнитись на порівняно невеликих територіях або, навпаки, випадково збігатись у дуже віддалених регіонах.

Отже, до основних расових ознак належать:

- ознаки фізичної будови;
- ознаки, що передаються у спадок;
- ознаки, вираженість яких у ході онтогенезу мало залежить від факторів навколишнього середовища;
- ознаки, пов'язані з певним ареалом – зоною поширення;
- ознаки, що відрізняють одну територіальну групу людини від іншої.

Такі соціальні характеристики груп людей, як мова, віросповідання, тип господарювання та інші не можуть використовуватись у расознавстві. Не існує жодного причинно-наслідкового зв'язку між ними і спадковими біологічними ознаками. Підтвердженням цього може послужити факт поширення християнства, ісламу і буддизму на територіях, де ще зовсім недавно існували численні і різноманітні місцеві релігії. Те саме можна сказати й про тип господарювання: ХХ століття – епоха розвитку індустріальної економіки тому підтвердження. Часто антропологічний тип пов'язують з мовою. Це припущення також є помилковим. Воно поширене серед людей, які виростили у відносно моноетнічному і лінгвістично однорідному середовищі. Однак, упродовж історії є факти, коли народи змінювали свої мови. На тюркських мовах говорять якути, чуваші й азербайджанці, сплутати зовнішність яких досить складно. З іншого боку, дуже близькі антропологічно горяни Західного Паміру, грузини і айсори розмовляють мовами трьох різних мовних сімей – індоєвропейської, кавказької та семітської. Частина шведів і норвежців розмовляють на германських мовах індоєвропейської мовної сім'ї, а частина – на мовах фінської мовної сім'ї. Мови Нової Гвінеї досі до кінця не класифіковані, але, мабуть, належать до кількох мовних сімей, незважаючи на значну антропологічну однорідність населення. Те саме можна сказати про корінне населення обох Америк та Австралії. Іноді простежується зв'язок антропологічного типу, мови і культури, але це зумовлено історичними причинами. Яскравим прикладом можуть служити айни. Цей народ, що жив на Хоккайдо і Курильських островах, представляє особливий антропологічний тип, його мова (айнська) була ізольована від інших мов світу, свою своєрідність мала й культура. Сьогодні айнська мова повністю зникла, айни, що живуть на Хоккайдо, говорять по-японськи, а спосіб їхнього життя можна назвати європейським. Зрозуміло, що у цьому випадку зв'язок мови, культури та антропологічного типу був обумовлений виключно тривалою ізоляцією на віддалених

островах. У сучасному світі важко знайти приклади такого історично зумовленого зв'язку. Вони зберігаються лише у важкодоступних куточках планети.

Враховуючи відсутність прямого зв'язку між біологічними і соціальними ознаками, треба добре розрізняти різні способи класифікації людських груп. Соціальні угруповання зумовлені демографічним розвитком та громадською діяльністю людей. У процесі історичного розвитку людства виділялись рід, плем'я, племінні союзи, етноси і народності і як історичні типи етносу, нації. **Рід** – перша форма людського співтовариства.

Етнос – це соціальне об'єднання, яке історично склалось на певній території і має своєрідну культуру, власну мову. Для представників етносу характерний також особливий тип свідомості (етнічна самосвідомість) і відносно цілісна картина думок, вірувань і традицій, що створюють уявлення про навколишній світ (етнічний менталітет).

Нація пізніше за часом виникнення соціальне об'єднання. Це історичний тип етносу, що представляє собою соціально- економічну цілісність, яка склалась на окремій території і може включати кілька етносів (7, 8). У наш час у світі проживає більше 2000 народів, які відрізняються один від одного чисельністю, мовою та господарсько-культурною діяльністю. Представники одного племені, або іншої невеликої етнічної групи, зазвичай належать до одного антропологічного типу, оскільки є до певної міри родичами. Представники одного народу вже можуть помітно відрізнятися антропологічно, на рівні різних малих рас, хоча, як правило, в межах однієї великої раси. Так, серед людей, які називають себе росіянами, можна зустріти представників практично всіх варіантів європеїдної раси. Те саме можна сказати майже про всі народи Європи. Нація об'єднує людей незалежно від їх расової приналежності, оскільки включає різні народи. Етноси групуються за соціальними показниками і їх класифікують за територією проживання (географічний принцип), за мовними особливостями (лінгвістична класифікація) або за господарсько-культурною діяльністю. За допомогою географічного принципу виділяють регіони, у яких розселені народи світу. Господарсько-культурна класифікація особливо важлива при вивченні етногенезу народів та їхньої етнічної історії. Групування людей за лінгвістичним принципом дає можливість створити найбільш конкретне уявлення про етнічну спорідненість і загальні витоки походження народів. На сьогодні відомо понад 6000 мов, якими розмовляють різні етнічні спільноти та групи. В окремих країнах люди розмовляють однією мовою, а в деяких існує понад 100 мов, при цьому лише частина людей розмовляють мовою, яка вважається рідною. Доведена спорідненість великих мовних сімей Європи, Африки та Азії. Однією з найпоширеніших мовних сімей, яка представлена на всіх континентах Землі, є індоевропейська. Вона включає всі слов'янські мови, балтійські, німецькі, кельтські, романські, іранські, що доводить спільне походження цих народів. Археологічні та лінгвістичні дослідження підтверджують, що три тисячі років тому на одній мові розмовляли слов'яни, латиші, литовці та німці. Об'єднання їх в одну фіно-угорську групу говорить про спорідненість таких народів як фіни, карели, естонці, угорці, ханти і мансі. Крім мов, що об'єдналися у сім'ї, зустрічаються своєрідні мови, які стоять окремо і не входять до жодної з груп. Це мова басків, айнів, кетів. По мірі збільшення чисельності народів відбувалось їх розділення і міграція. При цьому зміни відбувались і в мовах розрізнених племен, обростаючи новим словниковим запасом. М.М. Миклухо-Маклай, вивчаючи мови племен папуасів, які жили на віддалених територіях, простежував відмінності в їх мові.

Гіпотези про походження рас

Уявлення про походження рас і первинні вогнища расоутворення відображені в двох гіпотезах – **моногенізм** та **полігенізм**. Вихідною можна вважати першу

концепцію, оскільки вона узгоджується з біблійною легендою про походження усього людства від Адама та Єви. Згідно з положеннями моногенізму, усі люди належать до одного виду, а відмінності між ними дозволяють виділити лише різновиди, які виникли у результаті зовнішніх умов та історії. З XIX століття у країнах Західної Європи починає розвиватись полігенізм. Це зумовлено двома причинами: боротьбою наукової думки з релігійною традицією та політико- економічними тенденціями у світі. Згідно з положеннями полігенізму, різні раси людей походять від різних видів мавп. Сьогодні суперечки між моно- та полігеністами перейшли у площину моно- та поліцентризму. Уже давно ніхто з учених не сумнівається у тому, що людство представляє собою один вид, але коли і як виникли раси, за якими законами вони існують і змінюються – ці питання залишаються актуальними і зараз. У своєму крайньому прояві полігенізм призвів до **расизму** – визнанню нерівноцінності різних рас. Расисти стверджували, що між фізичною будовою людини і її інтелектуальними, психічними, соціальними якостями є безпосередній прямий зв'язок. У XIX столітті «вищою» расою вважалась «арійська» – білява довгоголова північноєвропейська. «Нижчими» расами вважались усі інші, але особливо негроїдна раса, оскільки основний потік рабів ішов із Західної Африки, та й зовні екваторіали найбільше відрізнялись від європейців. Пізніше, наприкінці XIX століття, расизм переродився в **соціал-дарвінізм** – псевдонауку, що переносить біологічні закони еволюції на соціальні взаємини людей. Згідно з положеннями соціал-дарвіністів, представники вищих правлячих класів – це переможці в боротьбі за існування, спадково особливо обдаровані особи. Люди, що належать до інших класів, є біологічно неповноцінними, їм судилось бути внизу соціальних сходів. Ще в XIX столітті була доведена наукова неспроможність расизму та соціал-дарвінізму. Однак, расизм не зник. До цього часу можна почути думки про принципову різницю між людьми різних рас у їхніх інтелектуальних та розумових здібностях, рівні культури, тощо. Живучість расизму можна пояснити фундаментальними психологічними системними розпізнавання «свій – чужий». У кожної людини, як і у більшості суспільних тварин, в ранньому дитинстві формується певний образ представника «своєї» групи. Він складається із побачених малюком навколо себе облич. Автоматично, всі обличчя, які відрізняються від цього образу, на підсвідомому рівні сприймаються як «чужі».

Чинники расогенезу

Основними чинниками расового багатоманіття є:

- адаптація;
- ізоляція;
- метисація;
- автогенетичні процеси;
- соціально-економічні чинники.

Адаптація. Питання про «користь» і «шкоду» расових ознак цікавило кожного, хто вивчав їх географічне розповсюдження. Вплив природнього середовища на розвиток людських рас є беззаперечним. Відомо, що у верхньому палеоліті біологічна пристосованість до умов навколишнього середовища мала велике значення. Тогочасна людина недостатньо була озброєна технічно, щоб ефективно захистити себе від дії природніх стихій. У таких умовах такі ознаки як зріст, колір шкіри, структура волосся, форма очей, роту, носу тощо відіграва важливу роль, зокрема, для теплообміну.

Ізоляція. Усього кілька тисяч років тому населення Землі, а відповідно, і його щільність, були незначними. При цьому освоєна людьми площа Землі мало відрізнялась від сучасної. Люди ще за часів верхнього палеоліту заселили усі придатні для життєдіяльності частини планети. Окремі групи людей при цьому надовго втрачали будь-які контакти з іншим людством. Таке існування без зв'язків із

зовнішнім світом називається *ізоляцією*. Вона може бути обумовлена двома причинами – географічною недосяжністю (географічна ізоляція), або соціальними факторами (культурна ізоляція). Зазвичай, у результаті ізоляції групи людей опинялись в особливо важкодоступних місцях – на віддалених островах, у полонинах, непрохідних лісах. При цьому ізоляція могла бути різною за масштабами. Наприклад, індійці обох Америк тисячі років були практично повністю ізольованими від людей Старого Світу, але займали територію двох континентів. У той самий час, нечисельні групи в Андах і амазонській сельві були повністю ізольованими від інших індійців. Аборигени Австралії також не мали зв'язків з людьми іншого світу багато тисяч років, хоча всередині континенту не існує географічних бар'єрів. Але й в Австралії є групи, які майже повністю ізольовані від аборигенного населення, наприклад, племена пігмеїв баррінес у горах східного побережжя. Інколи географічний бар'єр має дещо інший характер. Такими є умови ізоляції пігмеїв у Африці. Між тропічними дощовими лісами, у яких живуть пігмеї, і саваннами, де мешкають їхні сусіди банту, не існує певного кордону. Межею між ними є величезна різниця в умовах проживання в лісі та в саванні. Люди високого зросту не можуть жити у дощовому лісі, а низьким важко вижити в саванні. Культурний і торговий обмін при цьому відбувається регулярно, але обмін генами між жителями лісів та саванни дуже слабкий. І хоча в окремих місцях виникають змішані популяції, характерні типи пігмеїв та жителів саванн не втрачають своєї специфіки. Культурна ізоляція виникає, коли в суспільстві існують заборони на спілкування з людьми, які належать до інших соціальних груп. Заборони бувають найрізноманітнішими, але найчастіше зустрічаються обмеження, пов'язані з релігією. Менш суварі заборони пов'язані з різницею між соціальними групами. Як приклад, кастова система в Індії, через яку антропологічні відмінності між соціальними групами дуже значні й інколи навіть досягають расових масштабів. Іншим прикладом можуть бути групи старовірів, які мешкають у Сибіру. Незважаючи на тісне сусідство з аборигенним монголоїдним населенням, вони повністю зберегли свої антропологічні особливості. Такаж ситуація й з молоканами – представниками релігійної секти, які мешкають у Вірменії. Релігійна ізоляція призвела до повного збереження всіх первинних расових ознак у молокан. Наслідки ізоляції можуть бути різноманітними. У великих популяціях нова ознака має менше шансів зберегтись і закріпитись, ніж у малих. З іншого боку, мало ізольовані популяції змішуються з сусідніми групами, у результаті чого виникають нові ознаки. У групах, які тривалий час жили в одних і тих самих умовах, немає закономірних причин зміни ознак; у таких ситуаціях зміни мають випадковий характер. Отже, *ізоляція призводить як до збереження багатоманіття расових типів, так і його відновлення.*

Сьогодні на нашій планеті майже не існує повністю ізольованих груп. Однак жителі віддалених регіонів, наприклад, Південної Америки і аборигени гірських районів Філіпін, мають дуже мало шансів зустрітись. Зберігає своє значення ізоляція і в сучасних великих мегаполісах, що пов'язано з етнічними й соціальними факторами (наприклад, ендогамія). Отже, ізоляційні механізми продовжують діяти і в сучасному світі.

Метисація. Зворотним процесом є *метисація* (або метизація). Її найважливіше завдання – підтримувати видову єдність людства. Історії не відомі факти, коли тривала ізоляція якої-небудь групи населення призводила до появи нового виду людини. Як відомо, найважливіший показник видової єдності – це можливість одержання плідного потомства. Уся історія людства підтверджує можливість одержання плідного потомства від представників різних рас. Змішані міжрасові групи населяють майже весь Сибір. Як приклад, можна згадати цілі народи долганів і камчадалів, які утворились у результаті змішання російських поселенців і аборигенних народів –

евенів та ітельменів. У Південній Африці існують народності реоботійських бастардів, які є нащадками голландських колоністів та аборигенів (готтентотів). Більше того, навіть деякі раси є результатом змішання інших рас, наприклад, уральська, південно-східна, ефіопська, дравидійська раси. Цілі країни в Центральній і Південній Америці населені народами, які утворились у ході змішання відразу трьох великих рас – монголоїдної, європеїдної і негроїдної. Повна класифікація цих груп ще не проведена, хоча такі спроби антропологами вже здійснювались. Деякі раси виникли буквально за останні кілька сторіч. Більше того, і сьогодні можна спостерігати за процесом становлення нових рас. У результаті метисації можуть виникнути два протилежні явища:

- з одного боку, змішання різних антропологічних типів призводить до згладжування розбіжностей між ними;
- з іншого боку, змішаний (метисний) варіант, як правило, виявляється відмінним від вихідних.

Ознаки в змішаній групі не утворюють середній стан між ознаками у первинних групах. Тим більше, «не усереднюється» весь комплекс ознак. Таким чином, утворюється новий варіант, який відокремлюється в новий антропологічний тип. Часто такий новий варіант потрапляє в умови відносної або повної ізоляції, де нова комбінація ознак розвивається й закріплюється. **Автогенетичні процеси й статевий відбір.** Ізоляція й метисація можуть призводити не тільки до збереження або змішування антропологічних ознак. Велике значення для расоутворення мають і так звані **автогенетичні процеси**. У результаті ізоляції, наприклад, може змінитись генотип популяції шляхом генетичного дрейфу. У силу різних обставин частота генів у популяції може значно змінитись. Мутації, що раптово виникли, можуть закріпитись у невеликих популяціях. Так, наприклад, незалежно виникли центри світловолосості у племенах нґалія у Центральній Австралії та на Соломонових островах. У випадку заселення певної території невеликою групою людей може проявитись так званий *ефект засновника*. Одна з характерних особливостей, яка була у переселенця, може у майбутньому розповсюдитись і стати типовою для всієї групи. Ця особливість може й не давати очевидної переваги для виживання групи, але розповсюджується шляхом дрейфу генів. Як зміна, так і збереження расових ознак може здійснюватись шляхом статевого відбору. Перевага й вибір шлюбного партнера відбувається на основі двох суперечливих тенденцій. З одного боку, перевагу віддають шлюбному партнеру, який більш близький (схожий) до усередненого варіанту групи, найбільш стандартний, оскільки саме такий біологічний тип пройшов випробування часом і довів свою високу пристосованість. З іншого боку, завжди хочеться кращого, незвичайного. Тому перевагу віддають шлюбному партнеру, який не схожий на інших. Правильно оцінити вплив статевого відбору на процес расоутворення поки важко, оскільки не вистачає необхідних даних, однак не враховувати його не можна. **Соціально-економічні чинники.** Учені також звертають увагу на вплив соціально-економічних чинників на расогенез. Зокрема доведено, що перехід людства до землеробства сприяв збільшенню частки рослинної їжі в харчуванні. Це, у свою чергу, вплинуло на діяльність залоз внутрішньої секреції, спричинивши значні зміни в темпах росту організму, термінах статевого дозрівання і, як наслідок, – у морфологічній будові тіла людини. Підтвердженням цього є той факт, що *грациалізація* (зменшення загальної масивності кістяка, нахилу лоба, вираженості надбрів'їв, ширини обличчя тощо) практично не торкнулась тих народів (австралійців, ескімосів, індіанців Вогненної Землі та ін.), які через особливості історичного розвитку й донині зберігають архаїчні форми господарства. Поліпшення соціально-економічних умов вплинуло й на епохальну динаміку довжини тіла. Починаючи з другої половини XIX століття майже повсюди в Європі, США, Японії та інших регіонах вона повільно, але невпинно зростала. Так, у

Скандинавії за останнє століття довжина тіла збільшилась приблизно на 10 см. Ще інтенсивніше «підросла» людність Європи й США впродовж останніх десятиліть, коли значно посилюються процеси *акселерації* – прискореного фізичного, фізіологічного та психічного розвитку дітей і підлітків. З акселерацією пов'язують також подовження репродуктивного періоду, збереження працездатності в більш зрілому віці, збільшення тривалості життя в економічно розвинених регіонах.

Расові класифікації

Перші наукові праці, які містили расові класифікації, в європейській науці з'явилися у XVII – XVIII століттях і були пов'язані з географічними відкриттями та міжрасовими контактами. Перша спроба класифікувати людство за расами належить французькому вченому *Франсуа Берньє* (1684 р.). Він виділив чотири раси, перша з яких розповсюджена в Європі, середній Африці, Передній Азії та Індії, до неї також близьке корінне населення Америки; друга раса розповсюджена в останній частині Африки; третя – у Східній Азії; четверта – в Лапландії. В основу своєї класифікації вчений поклав морфологічні ознаки, зокрема, такі як пігментація, структура волосся, будова м'яких тканин обличчя, довжина тіла. Наступна спроба належить *Карлу Кіннею*, який у десятому виданні «Системи природи» (1758 р.) описав чотири географічні варіанти виду *Homo sapiens*: американський, європейський, азіатський, африканський, а також запропонував окремий варіант для лопарів. У характеристику рас К. Ліней включив не лише ознаки зовнішності, а й темперамент (люди Америки – холерики, Європи – сангвініки, Азії – меланхоліки, Африки – флегматики). Сьогодні існує велика кількість расових класифікацій. Вони відрізняються за принципами побудови і використаними даними, включеними групами і покладеними в основу ознаками. Однак усі сучасні расові класифікації базуються на ієрархічному принципі: *великі раси* діляться на *малі раси* та *антропологічні типи*. При визначенні їхньої кількості враховують поширення, спільність походження та ступінь морфологічної схожості певних комплексів фізичної будови. Загальноприйнятою є теза про таксономічну нерівноцінність расових ознак: з-поміж них виділяють давні, які охоплюють великі ареали (наприклад, кучеряве волосся у Тропічній Африці, різко виступаючий ніс у Європі, Західній Азії), та пізні, які характеризуються «мозаїчною» мінливістю. Майже в усіх схемах виділяють як мінімум три загальні групи (великі раси) – *монголоїди*, *негроїди* та *європеїди*, хоча назви цих груп можуть змінюватись (монголоїдів інколи називають азіатською або азіатсько-американською расою, негроїдну – екваторіальною або австро-негроїдною, європеїдну – кавказькою або євразійською). Інколи до великих рас відносять *австралоїдну*, *американоїдну* (індійці), *койсаноїдну* (бушмени та готтентоти), рідше – *океаноїдну* (полінезійці), *курульську* (айни) та *лапаноїдну* (лапарі). Невіршиним у расознавстві залишається питання щодо близькості основних расових гілок. Так, В.В. Бунак виділив чотири основні расові стовбури – західний (європеїдна раса), східний (монголоїдна раса), південний (австрало-веддоїдна раса) і тропічний (негроїдна раса), при цьому всі вони однакові за масштабом. Я.Я. Рогинський уважав більш схожими монголоїдів та європеїдів, протиставляючи їх екваторіальній гілці. А.А. Зубов вважав, що доречніше виділяти основні надрасові стовбури (східний і західний), кожен з яких має екваторіальну складову. Детальна класифікація рас є справою надзвичайно складною й подекуди заплутаною. Науці відомі різні спроби класифікувати антропологічне багатоманіття людства, але всі вони наштовхувались на недостатній рівень вивчення окремих народів планети. Найбільш обґрунтованими є схеми Й. Денікера, В. Джуиффрида-Руджери, Г. Дебеца, Я. Рогинського, М. Левіна, М. Чебоксарова, К. Куна, В. Алексєєва, В. Бунака. Кожна з них має свої особливості. Більшість виділених різними вченими рас переходять від схеми до схеми (відрізняються лише назвою). Специфікою різних класифікацій є принцип групування рас та виділення деяких особливих варіантів. Значний вплив на розвиток расознавства

мала класифікація, запропонована *М. Денікером* у 1902 році (*табл. 1*). Учений групував раси на основі невеликої кількості ознак, але глибокі знання про антропологічне різноманіття дозволили йому створити досить достовірну схему. Можна сказати, що Й. Денікер створював свою класифікацію «на око». Проте, можливо, саме це дозволило йому абстрагуватись від тонкощів, які перевантажують і ускладнюють багато сучасних расових схем. Адже, людське око і розум є точнішим інструментом аналізу, ніж статистичний апарат. Расові ознаки – це риси, за якими люди розрізняють «своїх» і «чужих» за зовнішніми ознаками, без наукових вимірювань та описів! Й. Денікер вперше використав ідею двохрівневої диференціації, він виділив спочатку 6 основних, а потім 29 другорядних рас. При цьому вчений використовував виключно морфологічний критерій класифікації. Це перша серйозна система, заснована тільки на біологічних ознаках. Виділені автором групи практично в незмінному вигляді, хоча і з іншими назвами, перейшли в більш пізні расові схеми.

Таблиця 1. Расова класифікація за Й. Денікером

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
Група А	шерстovidне волосся, широкий ніс	бушменська	жовта шкіра, стеатопігія, малий зріст, довгоголовість
		негритоська	червонувато-бура шкіра, дуже малий зріст, середня ширина голови
		негрська	чорна шкіра, високий зріст, довгоголовість
		меланезійська	чорнувато-бура шкіра, середній зріст, довгоголовість
Група В	курчаве або хвилясте волосся	австралійська	шоколадно-бура шкіра, широкий ніс, середній зріст, довгоголовість

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
		дравідійська (мелано-індійська)	чорнувато-бура шкіра, широкий чи вузький ніс, малий зріст, довгоголовість
		асироїдна	світла смугла шкіра, вузький випуклий з товстим кінчиком ніс, широкоголовість

		індо-іфганська	світло-бура шкіра, чорне волосся, вузький прямий чи випуклий ніс, високий зріст, довгоголовість
Група С	хвилясте темне або чорне волосся і темні очі	арабська (семітська)	смугла шкіра, чорне волосся, орлиний ніс, виступаюча потилиця, обличчя продовгувате у вигляді еліпса, високий зріст, довгоголовість
		берберська	смугла шкіра, чорне волосся, прямий грубий ніс, довгоголовість, продовгувате чотирикутне обличчя, високий зріст
		південно- європейська	смугла шкіра, чорне волосся, прямий тонкий ніс, видовжене обличчя

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
			овальної форми, високий зріст, середня відносна ширина голови
		іберо-острівна	смугла шкіра, чорне волосся, малий зріст, довгоголовість
		західно- європейська	матово-біла шкіра, темно-русяве волосся, малий зріст, круглоголовість
		адріатична	матово-біла шкіра, темно-русяве волосся, круглоголовість, високий зріст, видовжене обличчя
Група D	хвилясте або пряме світле волосся, світлі очі	північно- європейська	рожево-біла шкіра, часто хвилясте рудувате волосся, високий зріст, довгоголовість

		східно-європейська	рожевувато-біла шкіра, пряме волосся лляного кольору, малий зріст, круглоголовість
Група Е	пряме або хвилясте чорне волосся, темні очі	айнська	світло-бура шкіра, дуже волохате тіло, широкий увігнутий ніс, довгоголовість
		полінезійська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло,

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
			часто випуклий ніс, високий зріст, обличчя, що має вигляд еліпса, часто круглоголовість
		індонезійська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло, малий зріст, сплющений, іноді ввігнутий ніс, виступаючі вилиці, обличчя у вигляді ромба, довгоголовість
		південно-американська	жовта шкіра, не дуже волохате тіло, малий зріст, прямий чи ввігнутий виступаючий ніс, часто довгоголовість
Група F	пряме волосся	північно-американська	яскраво-жовта шкіра, прямий чи орлиний ніс, високий зріст, середня ширина голови
		середньо-американська	яскраво-жовта шкіра, прямий чи орлиний ніс, малий зріст, круглоголовість
		патагонська	яскраво-жовта шкіра, прямий ніс, високий зріст,

Головні стовбури	Характеристики головних стовбурів	Локальні раси	Характеристики локальних рас
------------------	-----------------------------------	---------------	------------------------------

		круглоголовість, обличчя чотирикутної форми
	ескімоська	жовто-бура шкіра, малий зріст, кругле сплющене обличчя, довгоголовість
	лопарська	жовтувато-біла шкіра, кирпатий ніс, малий зріст, круглоголовість
	угорська	жовтувато-біла шкіра, прямий чи ввігнутий ніс, вилиці, що виступають, малий зріст, часто довгоголовість
	турко-татарська	жовтувато-біла шкіра, прямий ніс, середній зріст, круглоголовість
	монгольська	блідо-жовта шкіра, вилиці, що виступають, епікантус, круглоголовість

Іншу схему диференціації людства запропонував італійський антрополог **В. Джуффрид-Руджер** (табл. 2). Він уважав людство «збірним видом» (*Homo sapiens species collectiva*), який складається з восьми різних варіантів (підвидів або «елементарних видів»). «Елементарні види» він ділив на варіанти, а їх – на підваріанти. Наприклад, у межах азійського «виду» він виділяв сім географічних «підвидів», а в них – додаткові морфологічні типи. Не зважаючи на певну типологічність цієї схеми, виділені остаточно раси достатньо повно відображають диференціацію людства і співпадають з варіантами, запропонованими іншими антропологами. Недоліком цієї класифікації є надто різкий поділ людства на окремі групи. У дійсності, більшу частину населення світу складають не типові представники певних рас, а люди зі змішаними ознаками. Раса – це не дискретні спільноти, а групи популяцій, між якими існують плавні переходи.

Таблиця 2. Расова класифікація за Джуффридом-Руджері

Вид: <i>Homo sapiens species collectiva</i> Giuffrida-Ruggeri, 1912	
Підвиди («елементарні види»)	Додаткові типи
1) <i>Homo sapiens australis</i>	Австралійці, ведди, тасманійці, меланезійці
2) <i>Homo sapiens pygmeus</i>	Негритоси, негрилли, бушмени, готтентоти
3) <i>Homo sapiens indo-africanus</i>	Індуси, ефіопи
4) <i>Homo sapiens niger</i>	Негри

5) <i>Homo sapiens americanus</i>	Індійці
6) <i>Homo sapiens asiaticus</i>	Групи монголоїдного типу
7) <i>Homo sapiens oceanicus</i>	Айни, полінезійці
8) <i>Homo sapiens indo-europaeus</i>	Групи європеїдного типу

Подальший розвиток расознавства пов'язаний з утвердженням еволюційного принципу. Одним із перших його застосував нідерландський мандрівник і вчений **К. Штрайтц** (1904 р.). Він розділивши раси на давні – «протоморфні», перехідні – «метаморфні» та пізні – «архіморфні». До першої групи (протоморфних) він відніс бушменів, негрів, негритосів, полінезійців, частину американських індіанців; до другої (метаморфних) – «жовто-світлошкірі» народи Східної Європи й Західного Сибіру та «чорно-світлошкірі» Індії та Індокитаю; до третьої (архіморфних) – більшість сучасних європеїдів, монголоїдів і негроїдів. Еволюційний принцип у побудові своєї класифікації застосував і **Е. Ейкштедт** (1934 р.) (*табл. 3*). Він розділив людство на три великі групи – *лейкодермів* (світлошкірих), *ксантодермів* (жовтошкірих) та *меланодермів* (чорношкірих), виокремивши в їхніх межах головні расові комплекси («кола рас»): *ізолювані «бічні» раси*, що відділились ще на ранніх етапах расоутворення; *«перехідні»*, які поєднують риси кількох рас; і так звані *«своєрідні»*, які ухилиються від головного расового стовбура. На думку фахівців, схема Е. Ейкштедта досить вдало поєднала морфологічні, географічні та еволюційні підходи до расової систематики.

	Лейкодерми	Меланодерми	Ксантодерми
Кола рас	європіди	негріди	монголіди
«Бічні» раси	полінезиди	меланезиди	індіаніди
Перехідні форми	айнуїди	австраліди	коісаніди
Своєрідні форми	веддіди	пігміди	ескіміди

На схожих принципах базуються класифікації радянських учених **Г.Ф. Дебеця** (1958 р.) та **В.В. Бунака** (1956 р.). Вони мають вигляд еволюційних куща й дерева. Обом схемам властива потрібна ієрархія: стовбур, з якого ростуть великі гілки (сучасні великі раси, які у свою чергу розгалужуються на малі раси та антропологічні типи). **Г.Ф. Дебець** расове багатоманіття людства зобразив у вигляді куща зі складним переплетінням гіллям. Розгалудження гілля відображає ізоляцію груп, а їх злиття – метисацію. Учений врахував як основні, так і найдрібніші особливості расового поділу. Усе людство **Г.Ф. Дебець** поділив на *негро-австралоїдну*, *європеїдну* та *монголоїдну* великі раси, при цьому більше зближував між собою перші дві. Кожна з них ділиться на дві основні гілки, які настільки складно переплетені одна з одною, що іноді дуже складно визначити, до якої великої раси належить той чи інший антропологічний тип. Такий принцип побудови класифікації відображає реальний стан справ: часто ми можемо диференціювати групу за комплексом її ознак, але їх поєднання не дозволяє достовірно віднести її до якої-небудь великої раси. Запропонована **Г.Ф. Дебецем** класифікація є найбільш вдалою серед існуючих схем, оскільки наглядно враховує взаємозв'язки окремих антропологічних типів. Але, водночас, вона є надзвичайно складною, а тому її неможливо представити в текстовому чи табличному виді. **В.В. Бунак** зобразив расову диференціацію у вигляді дерева (*мал. 1*), стовбур і гілки якого розділив на підставі давнини формування окремих

антропологічних типів. Основні підрозділи В.В. Бунак назвав расовими стовбурами: *тропічний, південний, західний та східний*.

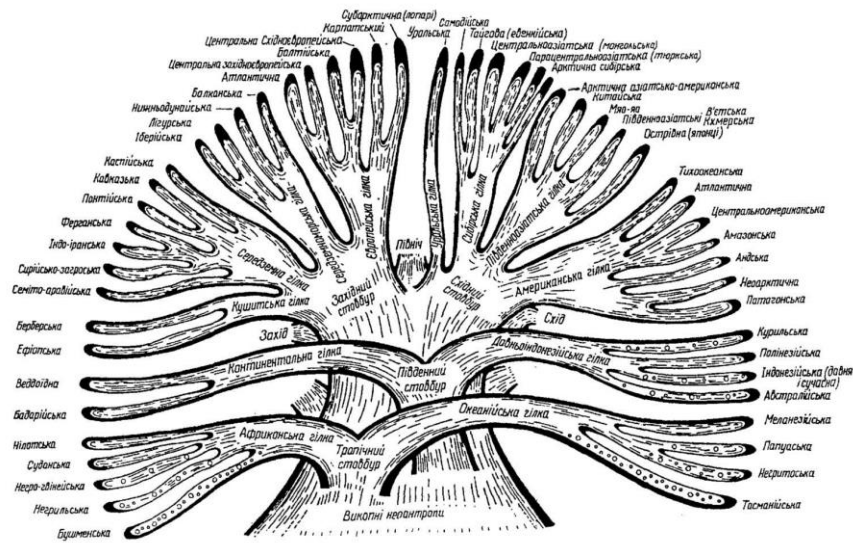

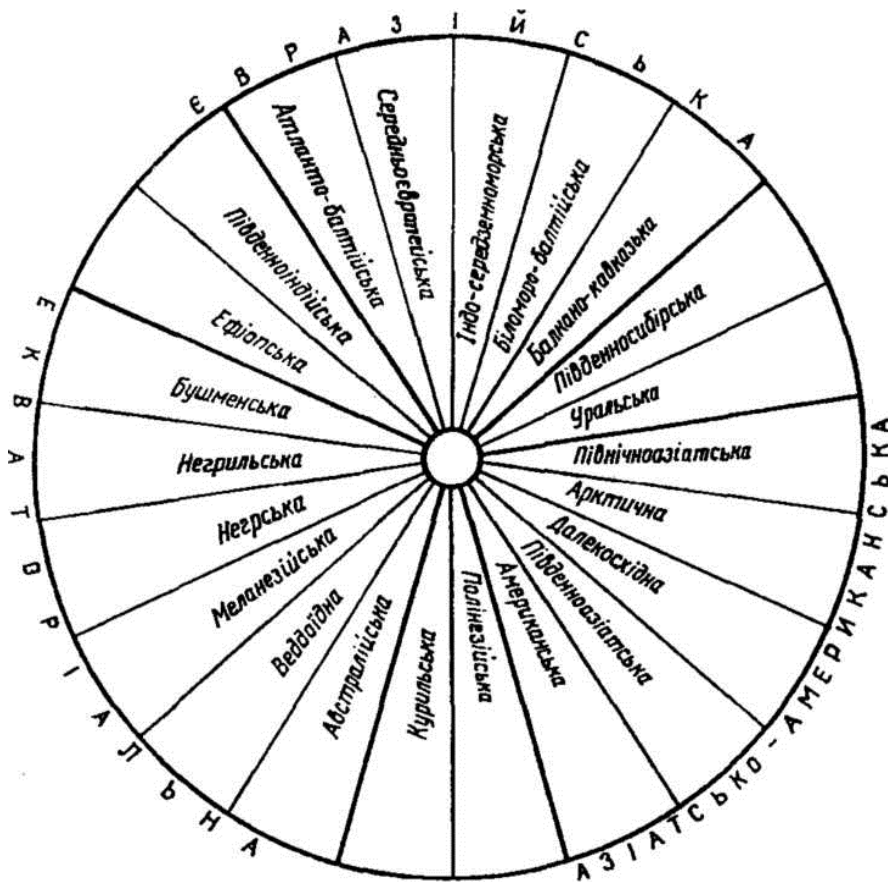
Рис. 1. Расова класифікація за В.В. Бунаком

Поширеною є расова класифікація радянських учених **А.А. Рогінського** та **М.Г. Кевіна**, уперше розміщена ними у підручнику «Антропология» (1963 р.) (мал. 2). Зв'язок між основними расами автори продемонстрували виділивши проміжні групи. Вони виділили три великі раси: *екваторіальна, або австрало-негроїдна; євразійська, або європеїдна; азійсько-американська, або монголоїдна*, у межах яких виокремили малі раси. Так, євразійська раса складається з атланти-балтійської, середньоевропейської, індо-середземноморської, біломоро- балтійської та балкано-кавказької; екваторіальна – з бушменської, негрільської, негрської, меланезійської, ведоїдної, австралійської; азійсько-американська – з північноазійської, арктичної, далекосхідної, південноазійської, американської. Між євразійською та екваторіальною расами розміщуються «перехідні» – південноіндійська та ефіопська, між євразійською та азійсько-американською – південносибірська та уральська, між екваторіальною й азійсько-американською – курильська та полінезійська. В основі даної класифікації лежать географічний, морфологічний і частково еволюційний принципи. Вона зручна й доступна для сприймання, однак в ній недостатньо висвітлено ієрархію расових комплексів. Автори цієї класифікації усвідомлювали умовність пропонованої схеми, що відзначили у письмовому супроводі до неї. Проблема єдиного масштабу відстані між расами одного порядку обговорювалась авторами, але вирішити її було складно, оскільки не вистачало матеріалу. Треба зауважити, що в цій схемі основна увага зосереджена на расовому багатоманітті населення СРСР, враховуючи краще його вивчення. Попри розмаїття расових класифікацій, у них, як правило, виділяють три великі групи: *європеїдів* (лейкохроїдів, кавказоїдів, євразійців), що поділяються на світло- та темнопігментовані варіанти; *монголоїдів* (ксантохроїдів, азійсько-американську расу) з далекосхідним, північно-, південно-азійським, американоїдним та ескімосоїдним типами; *негроїдів* (меланхроїдів, екваторіальну або негро-австралоїдну расу) із власне негроїдним, бушменським, австралійським, меланезійським і пігмейським (негрільським) типами. До рангу самостійних (змішаних) рас часто потрапляють ефіопська (східноафриканська), ведоїдна, дравідська (південноіндійська), айнська (курильська), полінезійська, уральська та південносибірська.

Малі раси, кількість яких у різних класифікаціях коливається від 20 до 30, розділяють на антропологічні типи, а ті, у свою чергу, – на популяції, тобто ареальні групи людей, які пов'язані між собою спільним походженням.

Мал. 2. Расова класифікація за А.А. Рогінським та М.Г. Кевінимисновки

Сучасні вчені дотримуються видової єдності людства, розглядаючи раси як таксономічні одиниці виду *Homo sapiens*, наголошуючи, що в його межах раси вільно схрещуються між собою і дають плодюче потомство. Багатоманіття антропологічних типів людства можна описати на популяційному рівні за допомогою категорії – людські

раси. Біологічні расові ознаки не пов'язані з особливостями культури, мови і типу господарювання. Інколи спостерігаються паралелі цих аспектів, але це обумовлено лише історичном фактором. Зміни расових комплексів виникли й підтримуються шляхом адаптації, ізоляції, метисації, автогенетичних популяційних процесів та соціально-економічних чинників. В історії людства не існувало «чистих» рас. Серед сучасного людства немає «вищих» і «нищих», «давніх» і «нових» рас. Усі вони рівні за своєю життєздатністю та інтелектуальними можливостями. Можливі зміни в інтенсивності нервових процесів відображають специфіку пристосування до умов зовнішнього середовища і не стосуються інтелекту. Між расами існує значна кількість плавних переходів, а популяційна сутність раси не дозволяє коректно оперувати цим терміном по відношенню до конкретного індивіда.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Скільки центрів сапієнтації виділяють прихильники поліцентризму?

- а) більше трьох; б) три;
- в) два; г) один.

2. Яким терміном у біології позначають вчення про варіації побудови об'єкта, його форми й структури?

- а) морфологія; б) ауксологія; в) мінливість; г) спадковість.

3. Хто є автором першої у світі расової класифікації людства?

- а) Карл Лінней;
- б) Франсуа Берньє;
- в) Чарльз Дарвін;
- г) Жорж Бюфон.

Що означає термін «популяція» з погляду антропології?

- а) ізольована сукупність особин одного виду, що характеризуються спільністю походження, місцем існування та спільним генофондом;
- б) сукупність особин одного виду, які займають певну територію;
- в) усі люди, які проживають в певній місцевості і відрізняються від інших місцевих мешканців за кількома антропологічними ознаками;
- г) в антропології цей термін не застосовують.

4. Де, за концепцією моноцентризму, виникла людина сучасного фізичного типу?

- а) в кількох регіонах планети;
- б) у двох основних регіонах земної кулі;
- в) в одному досить обмеженому регіоні земної кулі;
- г) в одному, але доволі обширному регіоні.

5. У чому полягає найбільш суттєва відмінність між поняттями «раса» та «етнос»?

- а) для характеристики рас застосовується соціальні ознаки, для характеристики етносу – біологічні;
- б) для характеристики рас застосовують біологічні ознаки, для характеристики етносу – соціальні;
- в) для характеристики рас застосовують соціо-біологічні ознаки, для характеристики етносу – соціальні;
- г) для характеристики рас застосовують біологічні та лінгвістичні ознаки, для характеристики етносу – лише біологічні.

6. Які ознаки є класичними расовими?

- а) риси зовнішності;
- б) мова;
- в) культурні відмінності;
- г) генетичні маркери.

7. Що відносять до основних чинників расоутворення?

- а) мовні відмінності;
- б) культурний обмін;
- в) географічний фактор;
- г) ізоляцію.

8. Якому процесу відповідає поняття «метисація»?

- а) географічне переміщення;
- б) проникнення в мову однієї групи слів та граматичних систем з мови іншої мовної сім'ї;
- в) культурний обмін, пов'язаний з товарними відносинами докласових суспільств;
- г) змішання різних антропологічних типів.

9. Хто є автором «Трактату про нерівність людських рас»?

- а) А. Гобіно;

- б) Ваше де Ляпуж;
- в) Ф. Берньє;
- г) М. Міклухо-Маклай.

10. Чи збігаються антропологічні та лінгвістичні класифікації народів світу?

- а) збігаються в окремих випадках; б) завжди збігаються;
- в) не збігаються.

11. Соціальне об'єднання, яке історично склалось на певній території і має своєрідну культуру та власну мову називають:

- а) расою;
- б) народом;
- в) державою;
- г) етносом.

Завдання другої групи складності

1. Що таке раса?
2. Що означає поняття «перехідна раса»?
3. Коли почали формуватися расові ознаки?
4. Чим раса відрізняється від етносу?
5. Розкрийте сутність поняття «генний дрейф».
6. Назвіть причини виникнення расових відмінностей людства.
7. Які чинники впливають на расоутворення?
8. Хто є автором першої расової класифікації?
9. У вигляді чого зобразив свою расову класифікацію В.В. Бунак?
10. Скільки сьогодні виділяють великих рас?

Завдання третьої групи складності

1. За якими принципами можна класифікувати людство і які з них є расовими?
2. Визначте причини расового різноманіття людства.
3. Як ви вважаєте, раса – це міф чи реальність?
4. Визначте роль географічної ізоляції та змішування у процесі расоутворення.
5. Чи змінювались расові ознаки у процесі соціально- економічного розвитку людства?
6. Наведіть докази наукової неспроможності расистських уявлень про біологічну та психічну нерівноцінність рас.
7. Розкрийте сутність процесу адаптації. Наведіть приклади тих расових ознак, що мають адаптивний характер.
8. Яку роль відіграє географічна ізоляція в процесі расоутворення?
9. Охарактеризуйте основні принципи расових класифікацій.
10. Назвіть напрями сучасних расотворчих процесів.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ

1. Раси, етноси, народи: проблеми вивчення й розвитку.
2. Концепції раси – різні підходи, різні результати.
3. Соціальні фактори расоутворення.
4. Формування расових типів в сучасних умовах.
5. Соціальні й біологічні корені расизму.
6. Наукова неспроможність расистських теорій.

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Алексеева Т. И. (ред.), Богатенков Д. В., Дробышевский С. В.

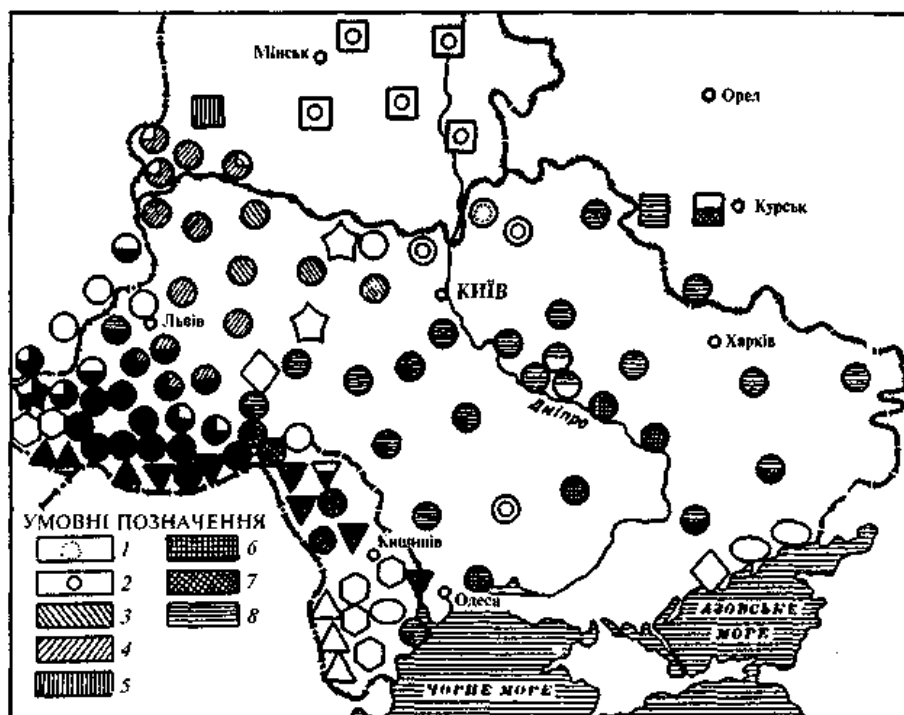
- Антропология : Учебно-методический комплекс [Электронный учебник]. – 2004.
2. Борисова О. В. Соціально-історична антропология : Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.
  3. Сегеда С.П. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.

Тема 6. Населення України за даними антропології.

1. Виникнення та сутність поняття «глобальні проблеми людства»
2. Аналіз глобальних проблем сучасності
3. Роль науки у вирішенні глобальних проблем

Ключові поняття: людство, світова спільнота, технічний прогрес, технологічний переворот, приватні проблеми, локальні проблеми, регіональні проблеми, універсальні проблеми, глобальні проблеми, глобалізація, проблема збереження миру, проблема подолання відсталості країн, що розвиваються, демографічна проблема, екологічна проблема, енергетична проблема, сировинна проблема, продовольча проблема, гуманістична культура, «філософія подолання кризи», футурологія.

За підсумками Української антропологічної експедиції 1956 — 1963 рр. Б. Дяченко виділив на теренах України п'ять антропологічних областей, населення яких характеризується певним поєднанням найважливіших соматологічних ознак: *центральноукраїнську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську, або деснянську, та верхньодніпровсько-ільменську.* Центральноукраїнська область (без поліського та волинського варіантів) охоплює всю Середню Наддніпрянщину, Поділля, Слобожанщину та інші регіони, сільським жителям котрих притаманні високий зріст (близько 170 см), брахікефалія (головний показник у середньому 83,5), відносно широке обличчя,

Антропологічні області України (за В. Дяченком):

- 1 — ільменсько-дніпровська; 2 — валдайська; 3 — поліський варіант центральноукраїнської області;
 4 — волинський варіант центральноукраїнської області; 5 — 6 — нижньодніпровсько-прутська;
 7 — центральноукраїнська; 8 — карпатська

переважання прямої форми носа, досить темний колір очей (кількість світлооких у середньому складає лише 38 %) і особливо волосся, темні відтінки яких властиві майже половині обстежуваних, середній розвиток третинного волосяного покриву, тобто бороди та волосся на грудях у чоловіків. В окремих регіонах даної області, зокрема на Лівобережжі, відчувається вплив давнього іранського (скіфського та сарматського) південноєвропеїдного морфологічного компонента, що виявляється у переважанні темних відтінків очей та в інтенсивнішому розвитку третинного волосяного покриву. Крім того, на півдні Київщини, Черкащини, Полтавщини (там, де давньоруські літописи фіксують поселення середньовічних тюркомовних кочовиків) помітна певна монголоїдна домішка, зокрема збільшення діаметра вилиць та складки верхньої повіки, тенденція до сплюснення обличчя та поперечної спинки носа тощо. Зауважимо, що роль монголоїдного (кочівницького) компонента у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати: згадані морфологічні риси можна «влловити» лише при зіставленні з тими групами, які за будовою обличчя вважаються «еталоном» європеїдної раси, наприклад вірменами.

Поліський варіант центральноукраїнської області охоплює північну частину Житомирщини та Рівненщини, де мешкає приблизно 4 % сільської людності України. Характерними рисами зовнішності поліщуків є середній зріст (167,5 — 168 см), яскраво виражена брахікефалія (головний показник — 84), дуже низьке і водночас широке обличчя з доволі масивним надбрів'ям, досить темний колір очей та відносно світлий — волосся. Крім того, їм властивий середній і слабкий розвиток третинного волосяного покриву. Як і повсюдно в Україні, переважає пряма спинка носа.

Волинський варіант представлений на теренах Волинської області, півдня Рівненщини та північних районів Галичини (близько 8 % сільської людності). Мешканці цих регіонів характеризуються масивним надбрів'ям, значним нахилом чола, низьким і широким, слабо профільованим обличчям, а головне — чітко окресленим носом із високим переніссям. Крім того, їм властиві середня пігментація волосся та очей, середній розвиток третинного волосяного покриву, слабо розвинута складка верхньої повіки. За більшістю ознак людність Волині дуже близька до поліщуків Рівненщини та Житомирщини, відрізняючись від них іще масивнішою будовою обличчя та чіткіше окресленим, дещо опуклим носом. Наведені матеріали дають підстави висловити припущення, що на Волині та Правобережному Поліссі збереглися дуже давні — протоевропейські — риси морфологічної будови, коріння яких, імовірно, сягає неолітичної доби. «Мимоволі впадає в очі натяк на якесь збереження кроманьйоїдних ознак...», — писав із цього приводу *В. Дяченко*, маючи на увазі масивність надбрів'я, широке й низьке обличчя, високе перенісся. Саме ці риси притаманні черепам із давньоруських некрополів верхів'їв Стиру, Горині, Здвижа, Тетерева, Ужа та Убороті, залишених нащадками древлян та волинян. Отже, сучасні волиняни та поліщуки ведуть свій родовід від літописних праукраїнських племен, що напередодні утворення Київської Русі мешкали на північно-західних землях. Зауважимо, що на Волині та Правобережному Поліссі цілком відсутня щонайменша монголоїдна домішка. Чи не єдиний виняток складає с. Ювківці поблизу Острога, де мешкають давно асимільовані нащадки кримських татар. Ще на рубежі XIX–XX ст. комплекс ознак, властивий людності центральноукраїнської антропологічної області (середній та високий зріст, брахікефалія, досить темний колір очей та волосся, здебільшого пряма форма носа, середній розвиток третинного волосяного покриву і т. ін.) був описаний американським антропологом *В. Ріплеєм* під назвою «альпійська раса». Займаючи проміжне становище між північними та південними європеїдами, носії даного комплексу характеризуються наявністю численних різновидів. Так, *В. Бунак*, крім власне альпійської, виділяв ще й східноальпійську, або карпатську, расу, ознаки якої, на його думку, переважають серед українців. Що ж стосується спроб *В. Дяченка* знайти аналогії українцям Центральноукраїнської області серед росіян та білорусів — представників світлопігментованого валдайсько-верхньодніпровського комплексу, то вони не дістали

підтримки з боку інших фахівців. Зокрема, *Т. Алексєєва* наголошувала, що за кольором очей та волосся — ознаками, які відіграють дуже важливу роль в антропологічних класифікаціях європейських народів — українці та «валдайці» перебувають якраз на протилежних кінцях ланцюга, що сполучає північних та південних європеоїдів. «Весь антропологічний вигляд українців, — писала дослідниця, — свідчить про південні зв'язки, і, очевидно, немає підстав шукати йому аналогії серед груп, які входять до кола північних європеоїдів».

Карпатська область обіймає північні схили Карпат та Закарпаття, де мешкає приблизно 6 % сільської людності України. Аналіз середніх значень найважливіших морфологічних ознак значною мірою підтвердив висновки тих авторів, які вказували на круглоголовість та темну пігментацію корінних мешканців окреслених регіонів (*І. Коперницький, Й. Майєр, Ф. Вовк* та ін.). Так, їм властиві найвищий в Україні головний показник (близько 85), темноокість (майже 15 % темних і 58 % змішаних відтінків райдужний) та відносна темноволосість (понад 58 %). Крім того, пересічний мешканець даної області характеризується сильним третинним волоссяним покривом, про що свідчить середній бал розвитку бороди (3,36) і волосся на грудях у чоловіків (2,11). Як правило, він має середньовисокий зріст — понад 167 см, досить високе обличчя, показник якого становить 88–89, відносно довгий вузький ніс (носовий показник — близько 61), часто з опущеною основою, що різко виступає з площини обличчя. Ще одна характерна риса — значне переважання опуклих спинок носа над увігнутими (відповідно близько 25 і 7 %). Аналіз антропологічних даних свідчить про те, що в ареалі карпатської антропологічної області можна виділити два основних локальних варіанти (*східний* та *західний*). Людність східної частини Українських Карпат (надто гуцули Закарпаття) характеризується найменшим серед українців поздовжнім діаметром голови (близько 184 мм) і найбільш вираженою брахікефалією, вузьким і високим обличчям, найпрямішим лобом із найслабкішим розвитком надбрів'я. Прямі аналогії даному комплексу ознак простежуються у сусідніх буковинців (Заставнівський та Сторожинецький райони Чернівецької обл.). Крім того, близьким поєднанням соматологічних показників характеризується населення Південного Закарпаття, яке ще більш темнооке (лише 25 % світлих відтінків райдужини) і має меншу висоту обличчя. На заході Українських Карпат спостерігається деяке збільшення поздовжнього (до 188 мм) і поперечного (до 160 мм) діаметрів голови. Людність цього регіону порівняно з попереднім більш широколиця. Крім того, тут загалом дещо нижчий відсоток опуклих спинок носа. Що ж стосується кольору волосся та очей, то тут трапляються як дуже темнопігментовані, так і світлопігментовані варіанти. Так, бойки високогірної Славщини (Сколевський район) за пігментацією (як, до речі, і за більшістю інших соматологічних ознак) є типовими представниками Карпатської області. В той же час мешканці Боринщини (Турківський район) належать до найсвітлоокіших (із 100 обстежених осіб, за даними В. Дяченка, — жодного темноокого) і світловолосих груп України. За цими та іншими ознаками вони відчутно тяжіють до лемків — переселенців з Перемишлянщини. Що ж стосується більшості сучасної людності Бойківщини, то вона знаходить широкі аналогії серед суміжних популяцій Верхньої Наддніпрянщини (північ Стрийщини, Яворівщини, Войнилівщини тощо). Загалом, попри певні регіональні відмінності, українці Карпат характеризуються виразно європеїдним комплексом ознак (без будь-якої монголоїдної домішки, наявність котрої, як ішлося вище, фіксується в Центральній та Південній Україні). За більшістю провідних соматологічних маркерів вони мають аналоги серед не лише інших територіальних груп українського народу, а й деяких суміжних етнічних груп, надто східних словаків, поляків-гуралів, румунів, окремих груп чехів та угорців. Схожі риси морфологічної будови притаманні також жителям Північно-Західної Болгарії, Центральної та Північної Сербії, більшості хорватів. Є Підстави думати, що карпатський антропологічний комплекс склався принаймні в добу середньовіччя, а можливо, й раніше. За багатьма ознаками до мешканців Карпат близькі носії *прутьського варіанта нижньодніпровсько-прутьської області*, який охоплює Східну Буковину. Вони

характеризуються темною пігментацією волосся та очей (світлооких — 27 — 28 %, темнооких — близько 10 %), більш видовженою формою голови (головний показник — 81,5), видовженим обличчям, морфологічна висота якого становить 126,5 мм, чітко окресленим носом, кількість випуклих та увігнутих спинок якого приблизно однакова (близько 10 %), дуже значним розвитком третинного волосяного покриву (середній бал бороди — 3,35), високим зростом (близько 170 см). Схожий комплекс ознак, який був неодноразово описаний під назвою динарського, властивий також українцям північних районів Молдови та суміжним групам румунів. На думку *В. Дяченка* та *Т. Алексєєвої*, антропологічний склад українців Закарпаття, гірських районів Карпат, Прикарпаття та Буковини, що є нащадками середньовічних слов'янських племен цих теренів, містить певний давньофракійський компонент, наявність якого виявляється у відносно темній пігментації волосся та очей, максимальному розвитку третинного волосяного покриву та переважанні випуклих спинок носа над увігнутими. З цим загалом можна погодитись, але з одним істотним застереженням: питання про роль цього компонента у формуванні генофонду людності окреслених регіонів ще дуже далеке від остаточного з'ясування. На заваді стоїть майже повна відсутність будь-яких краніологічних матеріалів. Описане вище динарське поєднання ознак переважає також серед українців *нижньодніпровського варіанта* нижньодніпровсько-прутської антропологічної області, який охоплює значну частину Дніпропетровщини та півдня Полтавщини. Тут, а також в інших районах Лівобережжя збереглася давня іранська (південноєвропеїдна) домішка, яка виявляється у переважанні темних відтінків кольорів очей та волосся, в інтенсивнішому розвитку третинного волосяного покриву тощо. Зауважимо, що її вплив виразно простежувався уже в добу Київської Русі, коли зазначені регіони замешкували нащадки літописних сіверян та південних полян. На думку *В. Дяченка*, українці нижньодніпровсько-прутської області виявляють схожість з росіянами так званого степового комплексу, що локалізується в середній течії Дону та Хопра, та деякими близькими до них тюрко- та фіномовними групами правобережжя Волги, наприклад, татарами-мішарями та мордвою-мокшою. Однак ці аналогії не зовсім коректні, оскільки, спираючись на схожість за пігментацією, вони ігнорують істотні відмінності за такими важливими антропологічними характеристиками, як розміри обличчя та зріст. *Деснянська, або валдайська, область* охоплює північні райони Чернігівщини та Київщини. Тут мешкає близько 4 % сільської людності України, яка характеризується невисоким зростом (166,5 — 167 см), брахікефалією (головний показник — 83,5), середніми розмірами голови та обличчя і досить світлим кольором волосся (лише 35 — 40 % темноволосих) і очей (половина світлооких і лише 3 % темнооких). Що ж до *верхньодніпровсько-ільменської області*, то до неї в межах України входить лише Ріпкинський район Чернігівщини, де мешкає менше половини одного відсотка сільської людності. Населення цього українсько-білоруського порубіжжя ще в недалекому минулому було відоме під назвою будаків. Воно має ще світліший, ніж носії попереднього комплексу ознак, колір очей (55 — 60 % світлооких) і волосся. Це — найбільш депігментована територіальна група в Україні. Крім того, тут найвищий відсоток довгоголових. На відміну від поліщуків Правобережного Полісся нащадки будаків характеризуються доволі прямим лобом зі слабо розвинутим надбрів'ям і невеликим діаметром вилиць. Зріст середній — 167 см. За деякими морфологічними характеристиками українці північних, поліських районів України, надто представники деснянської та верхньодніпровсько-ільменської областей, тяжіють до литовців, білорусів, росіян верхів'їв Дніпра та витоків Волги, окремих груп латишів та естонців — носіїв так званого валдайсько-верхньодніпровського комплексу, що входить до кола північних європеїдів. В його основі лежить давній балтський субстрат.

Українці Центральної України (узагальнюючі портрети)

Українці Правобережного Полісся та Волині (узагальнюючі портрети)

Українці Карпат та Буковини (узагальнюючі портрети)

Українець степової зони (узагальнюючий портрет)

Слід мати на увазі, що між усіма антропологічними областями немає різких відмінностей: вони досить близькі до центральноукраїнської області, яка охоплює переважну більшість територіальних груп українського народу (понад 75 % сільської людності). Це, до речі, визнав і сам *В. Дяченко* — один із опонентів *Ф. Вовка*. «Українці, — зауважував він, — загалом антропологічне менш різномірні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні і північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом (пігментацією і рядом інших ознак)». Отже, *Вовкова* теза про відносну антропологічну однорідність українців, довкола котрої було зламано стільки списів, в основному витримала випробування часом. Це ж стосується і його висновків про основні напрямки антропологічних зв'язків українського народу. Ще у другій половині XIX ст. в антропологічній літературі порушувалося питання про витоки фізичних рис східних слов'ян. У зв'язку з цим деякі російські вчені вслід за істориком *М. Погодіним* намагалися довести відсутність генетичної спадковості між середньовічною й тогочасною людністю України. «Малорос, — писав із цього приводу *Є. Ченурковський*, — найновіший поселенець, що змінив після татарського ярма дотатарську людність». Ці й подібні твердження суперечать підсумкам сучасних антропологічних досліджень. Вище вже йшлося про те, що в добу Київської Русі на етнічних теренах українського народу мешкали носії двох основних морфологічних варіантів: масивного, властивого древлянам, волинянам тиверцям та уличам, та «грацильнішого», притаманного полянам і сіверянам. Сучасні українці споріднені з представниками обох варіантів: із першими — за ступенем випинання та будовою носа з другими — за розмірами обличчя. Дуже глибока лінія

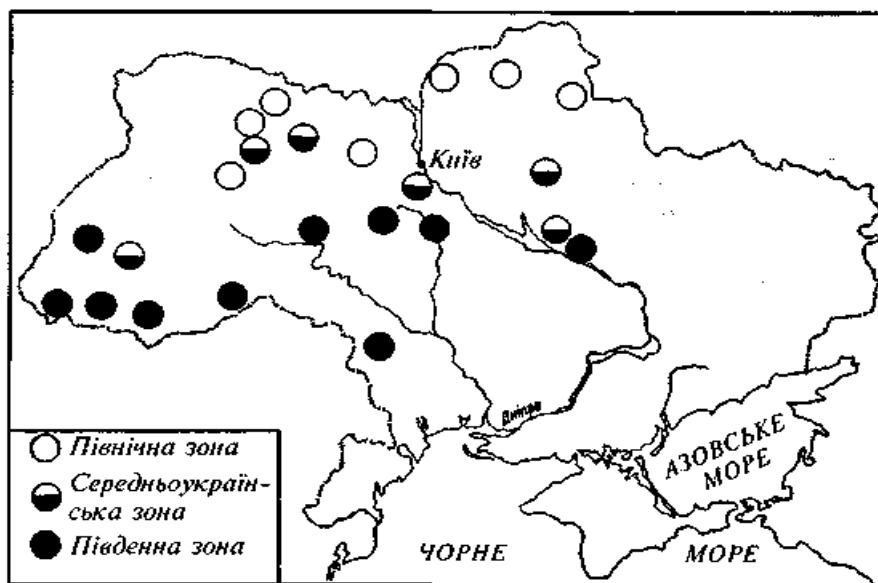
антропологічної спадкоємності, на думку *Т. Алексєєвої*, простежується в Середній Наддніпрянщині, а саме: *племена доби бронзи — скіфи лісостепової смуги — населення черняхівської культури — нащадки літописних полян — сучасні українці*.

Одонтологічні та дерматогліфічні дослідження. Збирання антрополого-одонтологічних даних на теренах України започаткувала московська дослідниця *Н. Доніна (Халдєєва)*. Обстеживши за короткою програмою мешканців Олевського району Житомирщини, вона використала ці матеріали у своїй кандидатській дисертації без будь-яких коментарів. Згодом вони були опубліковані *О. Зубовим* у вигляді цифрових даних. 1967 року під час спільної експедиції групи антропології ІМФЕ ім. М. Т. Рильського АН УРСР та відділу антропології Інституту етнографії АН СРСР ім. М. М. Миклухо-Маклая *Г. Хіть* збрала дерматогліфічні колекції в семи районах Українського Полісся, Волині, Карпат та Південної України. У повному обсязі підсумки їхнього вивчення були опубліковані лише в першій половині 80-х років. Дослідження, започатковані московськими фахівцями, продовжив автор даного посібника, обстеживши в 1974 — 1975 рр. 23 етнотериторіальні групи на теренах України, Російської Федерації та Білорусі (понад 2 тис. осіб). Останнім часом ці дані доповнені новими колекціями, отриманими в Українському Поліссі. Усі обстежені вибірки включають хлопчиків та юнаків 12 — 16 років — корінних мешканців даної місцевості, що народилися в межах одного району. Антрополого-одонтологічні та дерматогліфічні ознаки визначалися за загальноприйнятими програмами та методиками. Для зіставлення популяцій за комплексом ознак порівнювалися величини середньої таксономічної відстані (СТВ) між ними, які вираховувалися на основі критерію Фішера. Використовувалася така градація величин СТВ: нижче 0,33 — відмінності між популяціями незначні; 0,33–0,66 — середні; вище 0,66 — значні. Попарне статистичне порівняння обстежених вибірок показало, що українці загалом є сукупністю досить однорідних популяцій, які належать до одного — європеїдного — одонтологічного типу. Так, СТВ між ними коливається від 0,24 до 0,68, здебільшого в рамках середніх величин. Загальну антрополого-одонтологічну оцінку цього типу можна дати на підставі середніх частот провідних ознак (з урахуванням даних *Н. Доніної* по Олевському району), а саме: дуже низькі частоти лопатоподібних форм верхніх медіальних різців (1,5 %), шестигорбикових форм перших і других нижніх молярів (1,7 і 1,4 % відповідно), невисокі значення дистального гребеня тригоніда (2,4 %) і колінчастої складки метаконіда (4,8 %), помірний відсоток чотиригорбикових форм першого (10,1 %) і другого (85,4 %) нижніх молярів, а також високоредукованих форм других верхніх молярів (43,3 %), досить низька частота варіанта II впадіння другої борозни метаконіда (27,4 %) і відносно висока концентрація горбика Карабеллі (42,9 %). *Наддніпрянський матуризований комплекс* охоплює кілька регіонів Правобережжя Середньої Наддніпрянщини, Південної Волині, Рівненського та Житомирського Полісся. Він характеризується помірним відсотком чотиригорбикового першого нижнього моляра (як правило, до 10 %, що вказує на низький рівень редукції зубної системи), а також невисокою в масштабі Східної Європи, але підвищеною в межах України концентрацією ознак «східної» орієнтації: лопатоподібних різців — до 5 %, колінчастої складки — до 10 %, шестигорбикових перших нижніх молярів — до 6 %. Цікаво, що в окремих районах Волині та Полісся (Гоцанський район Рівненщини, Овруцький район Житомирщини та Менський район Чернігівщини) збереглися дуже архаїчні варіанти середньоєвропейського одонтологічного типу (поєднання низьких частот чотиригорбикових і підвищених — шестигорбикових нижніх молярів із мінімальними відсотками ознак «східної» орієнтації), котрі були властиві ще неолітичній людності. Водночас у північній смузі України (Рокитнівському районі Рівненщини, Смільчинському, Малинському та Овруцькому районах Житомирщини, Поліському районі Київщини та Ріпкинському районі Чернігівщини) іноді спостерігається підвищення рівня грацилізації зубів, яке до того ж супроводжується деяким збільшенням відсотка колінчастої складки метаконіда (аж до 10,2 % у Малинському районі). Наведене сполучення ознак наводить на думку про наявність на півночі України певного, загалом

незначного компонента північного грацильного типу, носіями якого в минулому були фінські, а вже в I тис. н. е. — і балтські племена, пізніше асимільовані слов'янами. Що ж до центральних районів України, то риси середньоєвропейського типу вперше відзначені тут у носіїв ямної культури доби енеоліту (могильник біля с. Баштечки Черкаської обл.). Крім того, вони були властиві племенам скіфського часу (могильник біля с. Медвин Київської обл.), деяким групам людності черняхівської культури II–V ст., нащадкам літописних полян (могильники біля сіл Григорівка та Бучаки Київської обл. та ін.). *Наддніпрянський грацилізований комплекс* загалом близький до попереднього, відрізняючись від нього лише більш високим рівнем редукції нижніх молярів (надто першого зуба даного класу), що, безумовно, свідчить про вплив південноєвропейського одонтологічного компонента. Зауважимо, що цей комплекс не має чітко окресленого ареалу: острівці високих частот чотиригорбикових перших нижніх молярів (10 — 15 %) зафіксовані і на півдні Київщини, й на Полтавщині, і в інших районах України. Поява грацильного компонента у будові зубів населення України пов'язана з племенами трипільської культури доби міді (могильник поблизу с. Маяки Одеської обл.), з окремими групами людності ямної культури доби енеоліту (кургани з Північно-Західного Причорномор'я), з племенами білозірської культури доби пізньої бронзи (могильники Будуржель та Кочкувате), з частиною скіфських та сарматських племен степової зони (кургани з Нижнього Подунав'я та Нижньої Наддніпрянщини), з аланськими племенами VII — X ст. басейну Сіверського Дінця (могильник біля с. Верхній Салтів Харківської обл.), з нащадками літописних сіверян (могильник біля с. Камінне Сумської обл.). *Карпатський комплекс* охоплює українців Прикарпаття (галичан), деяких гірських регіонів (гуцулів), закарпатців та буковинців. Він характеризується підвищеним відсотком чотиригорбикових форм першого (понад 10 %) і другого (понад 85 %) нижніх молярів, підвищеною частотою горбика Карабеллі, який трапляється у 42 — 50 % випадків, і найнижчою в Україні концентрацією ознак «східної» орієнтації: лопатоподібних форм першого верхнього моляра і дистального гребеня тригоніда (не вище 2 %), колінчастої складки метаконіда (в основному 1 — 3 %), шестигорбикових форм першого та другого нижніх молярів (до 2 %). Зауважимо, що за підсумками міжгрупових порівнянь українці карпатської зони мають певні аналоги серед окремих південно-західних груп поляків, угорців Закарпаття, греків-еллінів Приазов'я, чорногорців. Риси даного комплексу (підвищений рівень редукції першого нижнього моляра, низька концентрація ознак «східного» походження, високий відсоток горбика Карабеллі і т. ін.) виразно простежуються у давньоруського населення Галича і в носіїв одного з територіальних варіантів черняхівської культури — прутсько-дністровського. З наведеного випливає, що витоки антропологічних особливостей української людності Карпат сягають принаймні першої половини I тисячоліття. За підсумками дерматогліфічних досліджень (див. табл. 30), українці загалом належать до типових представників великої європейської раси. Так, сумарна вибірка характеризується середньонизьким дельтовим індексом — 12,77, що свідчить про помірну кількість завитків і переважання дуг на подушечках пальців пересічного українця (особливості, властиві більшості європейських народів); середньовисоким індексом Камінса — 8,37, величина якого вказує на високе розташування головних ліній долоні А, В, С, D; середньонизьким відсотком карпальних осьових трирадіусів — 60,6 %; середньовисокою кількістю узорів на гіпотенарі — 31,1%; середнім відсотком міжпальцевих додаткових трирадіусів — 18,6 %. Аналіз варіацій дерматогліфічних ознак і попарне зіставлення обстежених популяцій за методом СТВ показують, що відмінності між окремими територіальними групами українського народу є помірними і виражаються у відносно незначних відхиленнях від одного типу. Разом із тим на наших етнічних теренах досить чітко виокремлюються три зони, мешканцям яких властиве неоднакове поєднання провідних расово-діагностичних ознак шкірного рельєфу, а саме: *північна, середньоукраїнська та південна*.

Північна дерматогліфічна зона охоплює деякі райони Рівненщини, Житомирщини, майже всю Чернігівщину та Сумщину, тобто Правобережне та Лівобережне Полісся і

частково Південну Волинь. Спільні риси у шкірному рельєфі мешканців цих місць — переважання низьких (у масштабах країни) закінчень ліній радіантів долоні, а отже й відносно низький індекс Камінса — близько 8,3; високий відсоток додаткових міжпальцевих трирадіусів (як правило, вище 20 %), а головне — дуже низький дельтовий індекс, величина котрого в Малинському районі Житомирщини сягає ледве не європейського мінімуму — 11,19. Зазначений дерматогліфічний варіант містить у собі дуже давні, архаїчні риси. На це вказує порушення міжрасових кореляцій головних елементів шкірного рельєфу долоні та пальців. Наприклад, мала кількість дуг і петель на пальцях однієї людини в пересічній європеїдній популяції супроводжується високими частотами закінчень головних ліній долоні А, В, С, D. Однак у Поліссі низький дельтовий індекс, зумовлений високим відсотком дуг і петель, часто поєднується з невисоким індексом Камінса, що свідчить про відносно низьку частоту розташування головних ліній долоні. Наступна дерматогліфічна зона — *середньоукраїнська* — включає Лівобережжя Середньої Наддніпряни, окремі регіони Правобережжя, Південної Волині та Галичини. Людності цих регіонів загалом притаманне типове європеїдне сполучення ознак, а саме: середній дельтовий індекс (близько 13); високе значення індекса Камінса — приблизно 8,5, яке вказує на високі закінчення ліній А, В, С, D; значний відсоток узорів на гіпотенарі (близько 40 %) і, навпаки, низький — осьових карпальних трирадіусів (близько 55 %). Схожі дерматогліфічні ознаки властиві також окремим групам росіян — жителів Курської та Воронежської областей.

Дерматогліфічні зони України

Остання дерматогліфічна зона — *південна* — охоплює Нижню Наддніпряни, переважно південні райони Правобережжя Середньої Наддніпряни, а також Закарпаття, гірські райони Карпат і Буковину. В окреслених регіонах спостерігається дещо вищий, ніж в інших зонах, дельтовий індекс (в основному більше 13). Крім того, тут переважають середній і дещо занижений індекс Камінса (в основному 8,1–8,4), низькі частоти узорів на гіпотенарі (23–27 %), як правило, низькі відсотки додаткових міжпальцевих трирадіусів (до 20 %). Таке поєднання дерматогліфічних ознак вказує на істотне посилення південноєвропеїдних особливостей у будові шкірного рельєфу. Так, за багатьма провідними дерматогліфічними маркерами українці південної зони тяжіють до болгар, гагаузів та молдаван півдня Молдови, антропологічний тип яких склався на південноєвропеїдній основі. Дуже цікаві результати отримані за підсумками вивчення дерматогліфічної колекції з сіл Великополовецьке та Малополовецьке на Київщині,

походження яких літописні джерела пов'язують з половецьким ханом XI ст. Тургутканом. За свідченням «Повісті временних літ», 1094 року Тургуткан віддав за київського князя Святополка свою дочку, а натомість дістав дозвіл поселити у княжих володіннях свою орду. Союз Тургуткана із зятем був нетривким і через два роки хан загинув у битві з руськими воїнами. Однак й за триста літ по тому — наприкінці XIV ст. — містом Сквиною та довколишніми селами, включаючи згадані, володів його нащадок Кориман. Це підтверджується археологічними даними, оскільки в курганах давньоруського часу, розкопаних в околицях Великополовецького, знайдені кочівницькі поховання. До того ж деякі прізвища корінних мешканців даної місцевості, наприклад, Шеремет і Шамрай, мають тюркське походження. Так, слово «шеремет» перекладається як «жвавість, гарячкуватість коня», «той, хто має швидкий, легкий крок» (про коня), «брутальний, запальний, неввічливий».

За більшістю дерматогліфічних маркерів «половецька» вибірка близька до інших груп південного комплексу. Однак вона характеризується найвищим в Україні дельтовим індексом (13,5). Подібні величини даної ознаки, що є чутливим індикатором монголоїдної домішки, властиві корінним народам Поволжя та Приуралля, зокрема башкирам. Отже, дерматогліфічний аналіз дає змогу простежити в Середній Наддніпрянщині сліди давнього кочівницького компонента. Слід ще раз наголосити на тому, що відмінності між виявленими регіональними одонтологічними та дерматогліфічними варіантами (комплексами, зонами) мають характер тенденцій і не суперечать висновкам про відносну антропологічну однорідність українського народу.

Гематологічні дослідження. За особливостями розподілу еритроцитарних (ABO, Rh, MN) та сировоткових (Hr, Gc, Gm, Tf) систем крові Є. Данилова виокремила в межах України п'ять геноеографічних областей, чотири з котрих (*центральноукраїнська, поліська, деснянська, південно-східна*) входять до великої *східноєвропейської*, а одна (*карпатська*) — до *північнобалкансько-карпатської* зон (див. табл.).

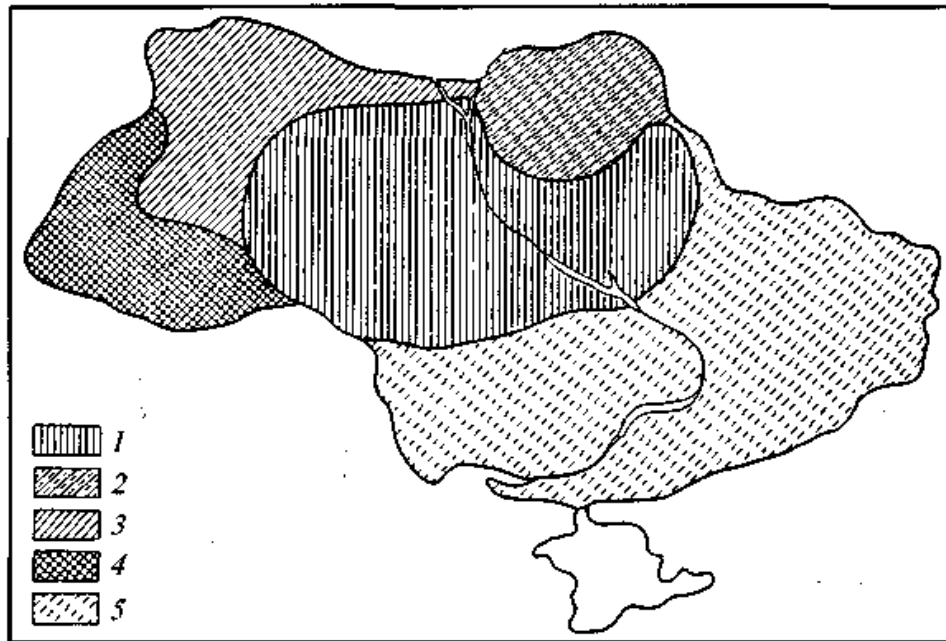
Таблиця

Розподіл генів крові системи ABO у населення основних геноеографічних зон України (у %)

Зони	Гени		
	r(0)	p(A)	q(B)
Центральноукраїнська	58,6	26,5	14,6
Деснянська	63,2	21,2	15,6
Поліська	60,3	23,5	17,9
Карпатська	55,6	30,0	17,2
Південно-східна	56,2	28,1	17,3

Центральноукраїнська область обіймає майже всю Середню Наддніпрянщину, Поділля й деякі суміжні регіони, людність яких характеризується переважанням гена r(0), тобто першої групи крові (близько 60 %); відносно високою варіабельністю гена p(A) — 22 — 30 %; низькими й помірними відсотками гена q (B) — у середньому близько 15 %. За цими ознаками українці окресленої зони мають аналоги серед росіян центральної смуги європейської частини Російської Федерації, білорусів, окремих груп поляків.

Геногеографічні зони України (за Є. Даниловою):

1 — центральпоукраїнська; 2 — деснянська; 3 — поліська; 4 — карпатська; 5 — південно-східна

Поліська область охоплює всю Волинську, більшу частину Рівненської, північ Житомирської, північний схід Львівської та північ Тернопільської областей. Корінному населенню цих регіонів властиві низький відсоток гена $p(A)$ — 23,5%, дещо підвищений — гена $q(B)$ — 17,9 % і високий у масштабах Східної Європи відсоток гена $r(O)$ — 60,3 %. Крім того, спостерігаються дещо підвищена резус-негативність (13,9 %), відносно високий відсоток генів m (60,5 %) та Hr' (47,4 %) і, навпаки, занижена концентрація антигена $Gm(1)$. *Деснянська область* включає Чернігівську і більшу частину Сумської областей. За більшістю гематологічних характеристик вона дуже близька до поліської. Тут лише дещо вищий відсоток гена $r(O)$ — 63,2 % — та антигена $Gm(1)$ і нижчий — гена $p(A)$ — 21,2 %, $q(B)$ — 15,6 %, m — 61,2 %, Hr' — 44,2 %, а також резус-негативності (12,7 %). Статистичні розрахунки показали, що за комплексом гематологічних маркерів мешканці Правобережного та Лівобережного Полісся близькі до українців суміжних історично-етнографічних регіонів. Разом із тим простежуються давні генетичні зв'язки з росіянами Верхньої Волги та білорусами. Крім того, існують певні аналогії між гематологічними комплексами поліщуків та деяких прибалтійських популяцій. *Карпатська область* охоплює Закарпатську, Івано-Франківську, південно-західні райони Львівської та частину Чернівецької областей. Людність окреслених теренів характеризується найсвоєріднішим у Східній Європі поєднанням гематологічних характеристик. Так, їй властиві високі й дуже високі частоти гена $p(A)$ (від 27,5 до 35,6 %, середня — 29,9 %) і, навпаки, низькі й помірні відсотки гена $q(B)$ (від 11 до 16 %, середня 14,2 %). Крім того, у цій зоні спостерігається зниження частоти резус-негативності. За цими ознаками українці Карпат близькі до молдаван і болгар (разом із тими, що мешкають на південному заході Одещини), північно-східних румунів, угорців, словаків, меншою мірою — до сербів, боснійців та інших південних слов'ян. Остання область — *південно-східна* — обіймає Причорноморську низовину й Великий Донбас, де спостерігаються тенденція до підвищення відсотка генів $p(A)$ — до 28,1 %, $q(B)$ — до 17,2 %, відносно висока концентрація гена M (аж до 67 % у Харківській області) й невисока — резус-негативності. Таке сполучення ознак свідчить про те, що українці даної області зазнали певного впливу давніх іранського (південноєвропейського) та тюркського (з певною монголоїдною домішкою) компонентів.

За гематологічними маркерами вони дуже близькі до населення Ставропольського та Краснодарського країв Російської Федерації, значна частина якого є нащадками запорозьких козаків. Вплив іранського та тюркського компонентів на генофонд південно-східних популяцій українців зазначила також *Р. Старовойтова* на підставі аналізу частот гена Hр1 та антигена Gm (1). Водночас вона констатувала відсутність монголоїдної домішки у гематологічному комплексі українців Середньої Наддніпряни.

Підсумки. Усі наведені системи морфологічних ознак свідчать про те, що українці належать до типових представників великої європеїдної раси. Займаючи проміжне становище між північними та південними європеїдами, вони більшою мірою тяжіють до останніх. Згідно з даними соматології, сучасній українській людині загалом властиві відносно високий зріст, брахікефалія, доволі темний колір очей та волосся, середня ширина обличчя, пряма форма носа, середній розвиток третинного волоссяного покриву. Відхилення від цього комплексу ознак спостерігаються у поліській зоні, у Карпатах, Буковині, Нижній Наддніпрянині, що дає підстави виокремити тут локальні антропологічні варіанти. Певні регіональні відмінності зафіксовані й за підсумками одонтологічних, дерматогліфічних та гематологічних досліджень. Водночас можна констатувати, що українці більш однорідні в антропологічному плані, ніж, скажімо, італійці чи французи. Фізичні особливості сучасної людини України сформувалися на основі морфологічних рис літописних слов'янських племен, що мешкали на її теренах за доби середньовіччя: полян, древлян, тиверців, уличів, сіверян і, очевидно, білих хорватів, які у свою чергу успадкували риси своїх попередників. Глибока лінія генетичної спадковості, за даними краніології та одонтології, простежується в Середній Наддніпрянині, а саме: племена доби бронзи — скіфи лісостепової смуги — населення черняхівської культури — давньоруська людина — сучасні українці. Що ж стосується найархаїчніших рис морфологічної будови, то вони найвиразніше простежуються у сучасній людині Правобережного Полісся. Тут, а також на Волині та Лівобережному Поліссі фіксується наявність балтського і, меншою мірою, фінського компонента. Водночас у деяких регіонах Лівобережної України та Нижньої Наддніпряни відчутний вплив давнього іранського, а в Карпатах та Східній Буковині — фракійського компонентів. Крім того, у Середній та Нижній Наддніпрянині помітна незначна монголоїдна домішка, що є відгомном слов'янсько-тюркських стосунків доби Київської Русі. Загалом в антропологічному складі українського народу знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що відбувалися на його етнічній території упродовж останніх тисячоліть. Ці процеси, які мали багатовекторний характер, не слід розглядати як незмінне поступальне біологічне відтворення поколінь. «Коли ми кажемо, що є автохтонами на нашій землі, — писав з цього приводу відомий вчений *В. Петров* у книзі "Походження українського народу", — що живемо на ній не від VI ст. по Різдву, а ще від III тис. перед Різдвом, ми повинні зважати, що між нами і людиною неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій... Наша автохтонність не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть послідовно заступали одне одного... В громах і бурях знищень, у бурхливих зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині». З цими словами важко не погодитись.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ

Завдання першої групи складності

1. Термін «глобальні проблеми» з'явився:

- а) у Новий час;
- б) на початку XX століття;
- в) у другій половині XX століття;
- г) у перші десятиліття XXI століття.

2. «Глобальні проблеми» – це:

- а) проблеми, які стосуються життєвих інтересів усього людства;

- б) проблеми, які виникають на етнічному ґрунті у межах однієї держави;
- в) проблеми, пов'язані з расовими ознаками;
- г) проблеми, викликані політичним протистоянням двох країн.

3. До глобальних проблем можна віднести:

- а) війну в Сирії;
- б) аварію на ЧАЕС;
- в) СНІД;
- г) тероризм.

4. Основним критерієм визначення глобальних проблем є:

- а) географічний;
- б) історичний;
- в) соціально-культурний;
- г) політичний.

5. Однією з причин виникнення глобальних проблем є:

- а) недостатня інформованість людей;
- б) природні катаклізми;
- в) соціальні конфлікти;
- г) суперечливість процесів взаємодії людини, суспільства і природи.

6. Сучасний етап розвитку суспільства пов'язаний:

- а) з формуванням нової ідеології;
- б) з інформатизацією суспільства;
- в) з розвитком науки;
- г) зі збільшенням виробництва.

7. До демографічних проблем відносять:

- а) низький рівень життя у країнах, що розвиваються;
- б) збільшення неконтрольованої міграції;
- в) нерівномірне розселення людей по планеті;
- г) підвищення пенсійного віку.

8. Наука про майбутнє людства називається:

- а) аксіологія;
- б) філософія;
- в) футурологія;
- г) антропологія.

9. Поняття «антропологічна катастрофа» у науковий лексикон увів:

- а) М. Мамардашвілі;
- б) П. Тейяр де Шарден;
- в) Е. Тоффлер;
- г) Д. Габор.

10. Назву «футурологія» науці про майбутнє людства дав:

- а) Е. Тоффлер;
- б) М. Клупт;
- в) Т. Мор;
- г) О.Флехтгейм.

Завдання другої групи складності

1. Коли виник термін «глобальні проблеми»?
2. Дайте визначення поняттю «глобальні проблеми людства».
3. Що слід розуміти під терміном «глобалізація»?
4. Хто є автором концепції «технотропної ери»?
5. Назвіть основні причини, які зумовили глобальні проблеми людства.
6. Назвіть основні глобальні проблеми сучасності.
7. Хто увів у науковий лексикон поняття «антропологічна катастрофа»?

8. Назвіть основні напрями діяльності «Римського клубу».
9. Що таке футурологія?
10. Сформулюйте завдання футурології.

Завдання третьої групи складності

1. Визначте сутнісні особливості глобальних проблем.
2. Розкрийте сутність процесу глобалізації. Визначте її переваги та недоліки для подальшого суспільного розвитку.
3. Що треба розуміти під «технологічним переворотом»? Чим зумовлений сучасний технологічний переворот?
4. Охарактеризуйте глобальні проблеми, пов'язані зі сферою міжнародних відносин. Окресліть шляхи їх вирішення.
5. Поясніть, у чому полягає сутність глобальних проблем, які виникли на ґрунті взаємовідносин людини і суспільства. Окресліть шляхи їх вирішення.
6. Поясніть, чим зумовлені глобальні проблеми взаємодії людини і природи. Окресліть шляхи їх вирішення.
7. Розкрийте сутність поняття «антропологічна катастрофа».
8. Визначте роль науки у вирішенні глобальних проблем.
9. Чи можна вважати футурологію наукою? Обґрунтуйте свою думку.
10. Розкрийте функції футурології.

ТЕМИ РЕФЕРАТИВ

1. Майбутнє людства у працях П. Тейяра де Шардена и В.И. Вернадского – єдність і різниця поглядів.
2. Інформаційний розвиток суспільства і майбутнє людства.
3. Майбутнє людства: світоглядні горизонти.
4. Проблема гуманізації культури сучасного суспільства.
5. Соціокультурні наслідки цивілізації.
6. Культура і цивілізація. Чи можливий компроміс?

ЛІТЕРАТУРА ДО ТЕМИ

1. Афонин Э.А. и др. Всемирная коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ. – Киев : Парламент, 2003.
2. Волкова Т.И. Антропологическая катастрофа и проблемы человеческого бытия в эпоху глобализации // Философия и общество. – 2014. – № 2. – С. 108 – 125.
3. Гвишиани Д.М. Наука и глобальные проблемы современности // Вопросы философии. – 1981. – № 3. – С. 109 – 130.
4. Капица С.П. Феноменологическая теория роста населения Земли // Успехи физических наук. – 1996. – Т. 166. – № 1.

Змістовий модуль II. Основи археології

Тема 1. Археологія як наука

1. Місце археології серед інших наук та її завдання.

Археологія - слово грецького походження; *архайос* – стародавній, *логос* – слово, наука, навчання. Його вперше застосував Платон у IV ст. до н. е, вкладаючи в нього найбільш поширений зміст: "стародавній", тобто – все, що було раніш за нього. Зараз термін "**археологія**" застосовується із дещо різним змістом:
- метод дослідження в рамках загальної історичної науки;

- джерелознавча наука, завдання якої лише знайти та реконструювати ту чи іншу річ (об'єкт), з'ясувати його час, походження, технологію виготовлення та застосування (речознавство);
- самостійна історична наука, що вивчає історію людства на основі аналізу решток матеріальної культури.

Слід сказати, що на археологію і зараз немає єдиної точки зору:

- Гражданніков Е.Д. вважає, що археологія є фундаментальною наукою,
- Бурозський А.. бачить в ній синтетичну науку, поділяючи її на польову, аналітичну та реконструктивну.
- Клейн Л.С. бачить в археології самостійну, але лише джерелознавчу науку.
- Генінг В.Ф. вважає, що археологія – це цілісна наукова система, соціально-історична дисципліна

Археологія – це окрема дисципліна загальної історії (загальноісторична наука), яка співіснує на одному рівні з писемною історією, утворюючи з нею бінарну систему взаємозв'язку. З точки зору формаційного поділу історії суспільства вона є єдиною наукою, що вивчає історію первісності; стародавній, середньовічний періоду та початок нового часу вона вивчає разом із історією.

Західноєвропейська та американська наука вважає, що археологія вивчає "**передісторію**" людства (дописемний період) та "**протоісторію**" (коли тільки з'являється писемність) та зовсім не вивчає історичний період (писемний). Зазначимо, що взагалі не можна розподіляти час існування людства на вказані періоди. Сучасна українська наука вважає, що історія людства починається з виділення людини із тваринного світу і продовжується до сьогодення. Чіткої межі між археологією та історією не існує. Що до застосування для вивчення історичного процесу археології чи-то історії означимо, що коли історію певного часу або регіону добре репрезентовано писемними пам'ятками, то її вивчають історики, а коли писемних джерел замало, чи їх зовсім немає, – то цей період (регіон) є сферою археологічного дослідження. Прикладом так званих "контактних зон" (у часі та за територією) є народи Скіфії, Київська Русь, народи Сибіру, Півночі та Далекого Сходу Росії та інші. На Україні археологічними дослідженнями охоплені часи від заселення нашої території у кам'яну добу до нового часу (XVIII ст.).

Археологія, як і будь-яка інша наука, має свої джерела, засновуючись на яких вона проводить свої дослідження.

Археологічне джерело (пам'ятка) – це будь-яка річ чи факт, що містить в собі інформацію про минуле, що є наслідком людської діяльності (залишки давньої людини та головним чином її оточення: речі, знаряддя праці, зброя, прикраси, будівлі, ремісничі споруди). В своїх дослідженнях археологія залучає і **додаткові джерела**:

- писемні (літописи, законодавчі акти, мемуари...);
- етнографічні (життєписи, спостереження, фольклор, народне мистецтво та його семантика);
- антропологічні (залишки людини);
- лінгвістичні (Тойнбі:"Історія мови - це конспект історії суспільства).

У своїх дослідженнях археологія змикається з іншими науками, як гуманітарними так і природничими:

Література – пошук фактичних матеріалів у міфах, казках, поемах, билинах, хроніках тощо.

Мовознавство – морфологічний та лексичний аналіз різних мов допомагає з'ясувати проблеми етнокультурних контактів, міграцій, стан соціальних та шлюбних відносин, історію господарства.

Географія – слід відзначити, що стародавні цивілізації не так як ми та по різному уявляли навколишній простір.

Хімія, фізика – дають змогу датування археологічних пам'яток, з'ясовують технології виготовлення ремісничих виробів, тощо.

Біологія – допомагає вивчати рослинний і тваринний світ, що оточував давню людину.

Математика – методи статистики, використання обчислювальної техніки, ^P

Археологія є багатогалузевою наукою. Як і будь-яка інша наука, вона має внутрішній розподіл по періодах та етапах розвитку суспільства, матеріальної культури, по об'єктах та методах дослідження (палеолітична, середньовічна, слов'яно-руська, арктична, підводна археологія та ін.).

Існують **допоміжні археологічні дисципліни**:

антропологія – вивчення залишків людини, найчастіше кісткових решток (визначають етнос, хвороби, зовнішній вигляд людей дивини);

археозоологія – вивчення кісткових решток тварин (розмір, продуктивність);

палеоботаніка – вивчає залишки стародавніх рослин, які використовувала людина (природно-кліматичні умови);

нумізматики – вивчення монет (час появи, метал, легенда);

хронологія – визначає час подій і явищ (методи датування);

іконографія – вивчає зображення людей на твердому матеріалі (вазах, стелах, фресках) портрети історичних осіб, мода на одяг, зачіски;

геральдика – історична дисципліна, що вивчає герби (створення, значення окремих елементів);

сфрагістика – історична дисципліна, яка вивчає печатки, пломби, тамги;

епіграфіка – написи на твердому матеріалі;

папірологія – написи на папірусі...

тощо.

Необхідність розвитку археології як науки полягає в тому, що вона досліджує ті часи розвитку людської цивілізації, які чи недосяжні іншим наукам чи їх здобутків недостатньо. Археологія є однією з провідних наук у вивченні історії (у всіх її проявах), етносу та культури.

2. Теоретичні основи археології.

Археологічна пам'ятка (в широкому значенні) – це будь-яке свідцтво про старину; (в специфічному значенні) – це річ та місце її зосередження

Основні види пам'яток:

поселення – місця проживання людини.

– Типи поселень: *стоянки (стійбища)* кам'яного віку в печерах, під навісами та на дюнах; *відкриті селища; городища; міста; фортеці; кочовища.*

– Вивчається значне коло питань, пов'язаних із господарством, побутом, будівництвом тощо.

поховання – цілеспрямоване влаштування небіжчика за певним обрядом.

– Поділяються: за обрядом – на *інгумації, кремації та кенотафи*; за зовнішніми ознаками – на курганні та безкурганні (поля поховань).

– Вивчаються проблеми етнічної належності та соціального стану, ідеологічні уявлення тощо.

пам'ятки виробничої діяльності – шахти, кар'єри, зрошувальні системи, майстерні, технологічні ремісничі печі та інше.

– Вивчається рівень техніки, технології, загальний рівень економіки.

святилища – місця обрядових дій різного рівня (сімейні, родові, племінні, міжплемінні).

– Вивчається світогляд давньої людини.

скарб – група навмисно схованих речей, які є найбільш цінними для власника.

– Для різних епох характерні різні скарбу. Вивчення їх допомагає з'ясувати хронологічні питання розвитку мистецтва.

випадкові знахідки – окремі поодинокі речі, знайдені поза межами археологічної пам'ятки.

Одним із головних питань археології є датування (хронологія) археологічних пам'яток. Існують поняття відносної та абсолютної хронології. **Абсолютна хронологія** встановлює дату події із різним ступенем точності. Цьому допомагають писемні, нумізматичні пам'ятки, методи природознавчих наук (дендрохронологічний, радіовуглецевий, калій-аргоно-вий, термолюмінісцентний, археомагнітний). Але таке датування в більшості випадків неможливо. **Відносна хронологія** відновлює лише, послідовність (перебіг), подій і явищ у часі. Вперше на археологічному матеріалі її запропонував Кристіан Томсен (Данія, поч. ХІХ ст.), який розподілив схему розвитку стародавнього матеріалу на підставі матеріалу для створення знарядь праці. Вона налічувала 3 великих періоди; кам'яна, бронзова та залізна доба. З невеликими уточненнями ця періодизація зберігається і до нашого часу, бо відповідає реаліям практично всіх територій, що зараз опановані людством.

На підставі археологічних, антропологічних та історичних даних створено і загальну періодизацію розвитку людства на території України.

Археологічні пам'ятки об'єднуються в археологічні комплекси та археологічні культури.

Археологічний комплекс – це знахідка двох або більше археологічних пам'яток, якщо можна довести їхній зв'язок у часі. Є **закриті археологічні комплекси** – без доступу після першого використання (поодинокі поховання, спалені житла, скарби), а також **відкриті археологічні комплекси**, які могли використовуватись час по часу (зольники, поселення, родові склепи).

Археологічна культура – це один із головних термінів науки, який означає групу споріднених пам'яток, що належать до одного відрізка часу і займають певну територію; їх спорідненість визначається збіжними комплексами знахідок матеріальної та духовної культури. Археологічні культури репрезентують етноси на різних етапах розвитку суспільства.

Локальний варіант – це група пам'яток у межах археологічної культури, що має регіональні несуттєві відмінності.

Етнічна спільність – це поняття більш широке, ніж археологічна культура, це група споріднених племен на суміжних територіях, які відзначаються спільністю мови, території, релігії (слов'яни, балти, індоіранці, германці, кельти...).

Культурно-історична спільність – декілька археологічних культур на суміжних територіях із загальною історичною долею.

Етапи археологічного дослідження:

- розвідка,
- розкопки,
- камеральне опрацювання,
- наукове опрацювання.

3. Головні методи теоретичної археології.

Формально-типологічний метод був запропонований шведом О. Монтелиусом у другій половині ХІХ ст. і розвинутий Г. Мортіле, А. Брейлем, В.О. Городцовим, М.П. Грязновим, В.Ф. Генінгом. Суть його полягає в побудові типологічних рядів окремих груп речей на підставі відмінності форми, що спрощує описування знахідок, допомагає виділити локальні варіанти та окремі археологічні культури, полегшує датування об'єктів.

Статистичні методи (К.П. Бунятян, Г.О. Федоров-Давидов) завдяки різним математичним обрахункам спрощують обробку та аналіз масового матеріалу: визначення індексу спорідненості, кореляційний тощо.

Картографічний метод. Суть його в нанесенні на карту чи план (**планіграфічний** метод) однорідних явищ, пам'яток та об'єктів. Полегшує визначення меж археологічних культур, локальних варіантів, показує динаміку подій у часі та просторі.

Стратиграфічний метод був запозичений із геології. Суть його полягає у визначенні хронології археологічних пам'яток на підставі послідовності залягання культурних шарів чи поховань щодо геологічних відкладів один на одному (прикладі: Донецьке городище, Фащівка тощо).

Трасологічний метод. За допомогою спостережень над мікропошкодженнями знарядь праці визначається характер їх використання.

Метод **культурної та історичної ретроспекції**.

Метод **аналогій**.

Метод **аналізу та синтезу** археологічного матеріалу.

1. Сучасні погляди на проблему виділення людини з тваринного світу.

Поняття антропо- та соціогенезу. Еволюційна теорія походження людини. Еволюція людиноподібних мавп у міоцені: проконсул, піеролапітек, дріопітек. Проблема преавстралопітеків. Суперечливе місце сахельантропа, оропіна, ардіпітека, австралопітека анамського в еволюційній теорії. Пліоценова епоха. Кеніантроп. Грацильні австралопітеки: афарський та африканський, їхня роль в еволюції людини. Масивні австралопітеки (парантропи) – еволюційний глухий кут. Плейстоценова епоха. Проблема витоків роду Люди (Номо): австралопітеки гарі та седіба, людина вміла та рудольфійська.

2. Олдувайська доба.

Ранній палеоліт. Загальна характеристика олдувайської доби та її особливості. Клімат. Номо habilis та Номо rudolfensis. Виготовлення і використання знарядь праці. Проблема еолітів. Чопери і чопінги. Найдавніші житла. Полювання. Зміни харчового раціону: м'ясна їжа, її вплив на подальший антропогенез і розвиток матеріальної культури. Номо georgicus.

3. Ашельська доба.

Загальна характеристика ашельської доби та її особливості. Клімат. Розселення людини з Африки. Спосіб життя та матеріальна культура архантропів (Номо ergaster, Номо erectus, Номо antecessor та ін.). Вогонь. Рубило. Утвердження соціальних зв'язків у колективах архантропів. Поглиблення господарської спеціалізації статево-вікових груп. Шляхи заселення території України представниками роду Номо. Найвизначніші пам'ятки ашелью України (Королеве, Лука-Врублівецька, Амвросіївка тощо).

4. Мустьєрська доба.

Середній палеоліт (мустьєрська доба) – загальна характеристика та її особливості. Природно-кліматичні умови. Спосіб життя та матеріальна культура палеоантропів (Номо heidelbergensis, Номо neanderthalensis, Номо sapiens idaltu). Їхні морфологічні риси, місце в еволюційній теорії. Виготовлення і використання різноманітних знарядь праці (нуклеуси, відщепи, шкребла, різці). Прагромада (праобщина) – основний тип соціальної організації палеоантропів. Розвиток духовної культури та соціальних зв'язків. Поховання. Палеоантроп в Україні. Найвизначніші пам'ятки мустьє України (Киїк-Коба, Рихта, Молодове тощо).

5. Загальна характеристика матеріальної культури пізнього палеоліту.

Хронологічні межі пізнього палеоліту. Клімат. Поява неантропів (кроманьйонець). Проблема взаємодії та взаємозв'язків кроманьйонців із неандертальцями. Оріньякська доба – загальна характеристика та її особливості. Солютрейська доба – загальна характеристика та її особливості. Гравет та епігравет.

Мадленська доба – загальна характеристика та її особливості. Области та різновиди пізньопалеолітичного мистецтва. Виникнення перших форм релігії (анімізм, тотемізм, фетешизм, магія).

6. Розвиток знарядь праці в пізньому палеоліті. Початок родового ладу.

Удосконалення способів обробки кременю. Поява мікролітів. Вкладні. Кістяні знаряддя. Одяг і житло. Виникнення роду. Однородові і багатородові громади. Рід, лінідж, фратрія. Спорідненість по материнській лінії.

Материнський і батьківський рід. Проблема матриархату. Суть ендогамії. Зміна ендогамії екзогамією. Парна сім'я. Роль жінки.

7. Періодизація і культурно-територіальне членування пам'яток пізнього палеоліту України.

Поява людини сучасного типу в Україні. Соціальні зміни. Культурні спільноти оріньяку, солютре, мадлену, гравету, епігравету. Мисливці на мамонтів (Межиріч, Мізин, Гінці та ін. стоянки). Житла з кісток мамонта. Мисливці на бізонів (Амвросіївка). Мисливці прильодовикових гір (Сюрень). Пізньопалеолітичне мистецтво України. Проблема фінального палеоліту.

Література

1. Веклич М. Ф. Мустье європейської частини СРСР. Палеографічні умови території України в пліоцені та антропогені. Київ, 1996. 312 с.
2. Гладылин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев : Наукова думка, 1976. 232 с.
3. Гладылин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной Европы. Киев : Наукова думка, 1990. 268 с.
4. Гладких М. І. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч. *Археологія*. 1991. № 3. С. 58–63.
5. аниленко В. М. До питання про ранній палеоліт Південної Наддніпрянщини. *Археологія*. Т. 3. Київ, 1990. 532 с.
6. Демартіно А. П. Мустье Середнього Дніпра – Канівське місцезнаходження // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 13–15.
7. Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи: культурний поділ і періодизація. Київ, 1999. 129 с.
8. Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт України. *Археологія*. 1995. № 1. С. 3–21.
9. Пидопличко И. Т. Позднепалеолитическое жилище из костей мамонта на Украине. Київ, 1999. 365 с.
10. Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы : Зелена Буковина, 2006. 464 с.
11. Телегін Д. Я. З глибин віків. Племена кам'яного віку на Україні. Київ, 1992. 312 с.
12. Філіпов О. К. Обробка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межиріч. *Археологія*. 1994. № 48. С. 35–47.

Теми рефератів і повідомлень

1. Еволюційна теорія походження людини. Ключові проблеми антропогенезу
2. Найвизначніші дослідники кам'яного віку XIX ст.

3. Періодизація палеоліту
4. Льодовикова та антильодовикова теорії, їхня аргументація
5. Льодовикові періоди на території України та їхній вплив на розвиток місцевої людності
6. Археологічні пам'ятки Черкащини палеоліту
7. Найдавніше мистецтво. Франко-кантабрійське мистецтво
8. Фінальний палеоліт України: мисливці на північного оленя

Тема 2. Методи археологічного дослідження

1. Матеріальна культура мезоліту.
2. Господарство епохи мезоліту.
3. Соціальний устрій в епоху мезоліту.
4. Культурно-територіальне членування мезоліту України.
5. Господарство епохи неоліту. Знаряддя праці.
6. Найдавніший керамічний посуд.
7. Зони неолітичних культур в Європі (поза Україною).
8. Неолітичні культури України.

1. Матеріальна культура мезоліту.

Загальна характеристика мезоліту. Кліматичні зміни. Поява «справжніх» археологічних культур. Зміни в матеріальній культурі. Лук і стріли. Мікролітична індустрія. Стандартизація мікролітів. Поява макролітів – сокир і тесел. Удосконалення кістяних знарядь. Одяг і житло. Мезолітичне мистецтво.

2. Господарство епохи мезоліту.

Особливості переходу до мезоліту. Криза мисливського господарства. Доместикація тварин. Рибальство. Дві зони мезолітичних індустрій України – південна (мікролітична) і північна (мікро-макролітична). Зміни в характеристиці господарювання, обумовлені поширенням луку і стріл та мікролітичної індустрії.

3. Соціальний устрій в епоху мезоліту.

Мезолітичні області Східної Європи: південноруська, західноруська, волго-окська. Мезолітичні племена. Особливості племінного устрою. Характер розселення. Спосіб життя. Сезонні стоянки. Походження мезолітичного населення України.

4. Культурно-територіальне членування мезоліту України.

Мезолітичні провінції України: балтійська та причорноморська. Культури раннього мезоліту України – азілю (IX – VIII тис. до н. е.): зимівниківська культура, тип Білолісся, гірськокримська культура (Шан-Коба), осокорівсько-рогалицький тип, оселівський тип, нобельський тип, тип Сюрень II тощо. Культури пізнього мезоліту України – тарденуазу (VII – VI тис. до н. е.): тип Народичі, кукрецька культура, гірськокримська культура (Мурзак-Коба), гребениківська культура, кудлаївський тип, дніпро-прип'ятська культура, тип Пісочного Рову, донецька культура тощо. Визначні мезолітичні стоянки України. Могильники волосько-василівського типу. Кам'яна Могила.

5. Господарство епохи неоліту. Знаряддя праці.

Загальна характеристика неоліту. Неолітична революція та її причини. Господарство – традиційне і перехід до відтворюючих форм. Подальша доместикація тварин і рослин. Землеробство і скотарство. Розвиток рибальства. Демографічні зміни, викликані неолітичною революцією. Деревообробка, кістяні знаряддя. Технологія виготовлення кам'яних знарядь праці. Удосконалення та урізноманітнення макролітів. Нові прийоми каменеобробки (шліфування, свердління, пиляння). Неолітичні племена. Неолітичне мистецтво та релігійні вірування.

6. Найдавніший керамічний посуд.

Найдавніші різновиди посуду – кам'яний, дерев'яний, плетений, глиняний каркасний (домішки). Поява кераміки. Технологія виготовлення кераміки.

Стрічковий (джгутовий) спосіб ліплення. Гостродонні, круглодонні, плоскодонні керамічні посудини. Значення кераміки для розвитку людства.

7. Зони неолітичних культур в Європі (поза Україною).

Поширення відтворювальних форм господарства із Близького Сходу. Перші європейські неолітичні культури на Балканах. Неолітичні зони Європи: північна (мисливсько-рибальська) та південна (землеробсько-скотарська). Неолітичні могильники. Поява мегалітів, їхні різновиди (менгір, дольмен, кромлех).

8. Неолітичні культури України.

«Неолітизація» України та її шляхи. Зони неолітичних культур України. Південно-західна зона: буго-дністровська та сурська культури. Переселенські скотарсько-землеробські культури: культури Кріш-Старчево та лінійно-стрічкової кераміки. Автохтонні культури північно-східної зони: культури гребінчасто-накольчатої кераміки (дніпро-донецька культура) та ямково-гребінчастої кераміки. Маріупольська культурно-історична спільнота. Могильники маріупольського типу. Неолітичні Вовнізький та Василівський II могильник.

Література

1. Даниленко В. М. Неоліт України. Київ, 1997. 234 с.
2. Залізник Л. Л. Ранній мезоліт України. *Археологія*. № 3. 1995. С. 3–16.
3. Залізник Л. Л., Деткін А. В., Сиволап М. П. Мезолітична стоянка Дніпровець біля Черкас. *Кам'яна доба України*. 2004. Вип. 5. С. 204–216.
4. Непріна В. І. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні. *Археологія*. 2001. № 4. С. 18–28.
5. Телегін Д. Я. Неолитические могильники Мариупольского типа. Свод археологических источников. Киев : Наукова думка, 1991. 96 с.
6. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. Київ, 1998. 234 с.
7. Телегін Д. Я. 3 глибин віків. Племена кам'яного віку на Україні. Київ, 1992. 312 с.
8. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). Київ : Наукова думка, 1982. 256 с.
9. Телегін Д. Я., Балакін С. А. Розкопки неолітичного поселення в с. Коробівка на Черкащині // *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси : Сіач, 1995. С. 27–32.

Теми рефератів і повідомлень

1. Культури раннього мезоліту України
2. Культури пізнього мезоліту України

3. Головні неолітичні культури Європи
4. Проблема утворення племені
5. Буго-дністровська культура
6. Культура лінійно-стрічкової кераміки
7. Дніпро-донецька культура
8. Культура ямково-гребінцевої кераміки

Тема 3. Трипільська культура

Загальна характеристика мідного віку.

1. Металургія міді.
2. Скотарсько-землеробські племена Волині, Поділля, Закарпаття.
3. Скотарські культури степової зони і Криму.
4. Загальна характеристика і періодизація трипільської культури.
5. Господарство трипільських племен.
6. Кераміка трипільців.
7. Ідеологія трипільців.

1. Загальна характеристика мідного віку.

Загальна характеристика епохи раннього металу. Орне землеробство. Перший поділ праці. Винайдення колеса та колісних засобів пересування. Кераміка. Житло. Господарювання. Знаряддя праці. Енеолітичні скарби. Суспільна стратифікація. Поховання. Ідеологія. Мистецтво.

2. Металургія міді.

Значення відкриття металів і металургії міді в історії людства. Перші метали. Самородна мідь. Мідні руди. Найбільші родовища міді часів енеоліту та металургійні провінції. Техніка металообробки. Металургія міді. Холодне кування. Лиття міді. Мідні знаряддя, прикраси та зброя. Зміни в господарюванні, обумовлені цим винаходом.

3. Скотарсько-землеробські племена Волині, Поділля, Закарпаття.

Лендельська культура. Культура лійчастого посуду. Культура кулястих амфор. Полгарська та баденська культура. Глиняна антропоморфна та зооморфна пластика.

4. Скотарські культури степової зони і Криму.

Мідний вік Лівобережжя та Степу. Середньостогівська культура. Пивихинська та репінська культури. Ямна культура. Енеоліт Криму. Кемі-обинська та нижньомихайлівська культури. Конярство. Колісний транспорт. Кургани. Кам'яні антропоморфні стели.

5. Загальна характеристика і періодизація трипільської культури.

Культурно-історична спільність Кукутень-Трипілля. Історія відкриття та дослідження. Загальна характеристика культури. Періодизація і хронологія. Територія поширення. Характеристика раннього, середнього та пізнього періодів Трипілля. Трипільські пам'ятки Черкащини. Антропологічна характеристика населення трипільської культури.

6. Господарство трипільських племен.

Землеробство, скотарство, полювання, рибальство, збиральництво та ін.; ремесла (камене- та металообробка, гончарство, деревообробка, ткацтво, ювелірна

справа та ін.), торгівля. Знаряддя праці. Кістяні знаряддя. Кам'яні та кремінні знаряддя. Комплекс землеробських знарядь (мотики, рала). Вироби з металу. Поселення-гіганти трипільської культури, їхня інтерпретація. Планування поселень. Домобудівництво.

7. Кераміка трипільців.

Різновиди трипільської кераміки: тарна, кухонна, столова, ритуальна. Техніка виготовлення, форми, орнаментация кераміки та їхня залежність від різновиду й періоду. Сюжети розпису й орнаментации посуду як знакова система. Кераміка як індикатор локальних груп і відносної хронології трипільської культури.

8. Ідеологія трипільців.

Суспільний лад трипільців, дискусії про його ієрархічність та рівень стратифікації. Ідеологічні уявлення та релігія. Вівтарі. Глиняні статуетки (антропоморфна та зооморфна пластика, моделі жител): матеріальне відображення релігійних вірувань, зміни в часі, вотивна роль. Проблема поховального обряду трипільців. Проблема ритуального спалення поселень.

Література

1. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др. Киев : Наукова думка, 1990. 188 с.
2. Бурдо Н. Б. Хронологія і періодизація Трипілья А. *Археологія*. 1998. № 4. С. 78–88.
3. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / худож.-оформлювач І. В. Осипов. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.
4. Відейко М. М. Історія досліджень поселення трипільської культури Городськ (Городське). *Археологія і давня історія України: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 4 (25). С. 336–342.
5. Відейко М. Ю. В пошуках трипільських протоміст. Частина перша. Київ, 2014. 158 с.
6. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 2004. 412 с.
7. Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. Киев : Наукова думка, 1993. 152 с.
8. Котова Н. С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. Луганск, 2006. 328 с.
9. Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы (по антропологическим данным). Киев : Наукова думка, 1972. 296 с.
10. Лазоренко А. В. Пивихинська культура Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 2000. № 3. С. 3–11.
11. Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // *Первобытная археология – поиски и находки*. Київ, 1999. С. 185–198.
12. Нераденко Т. М. Кераміка Молюхового Бугра // *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 33–42.
13. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ : Наукова думка, 1973. 172 с.
14. Цвек О. В. Веселий Кут – найбільше поселення східнотрипільської культури // *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 43–54.
15. Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілья. *Археологія*. 2003. № 3. С. 62–69.

16. Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. Київ, 1988. 180 с.
17. Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы / ред. кол. С. С. Березанская и др. Киев : Наукова думка, 1976. 260 с.

Теми рефератів і повідомлень

1. Археологічні пам'ятки Черкащини епохи міді-бронзи
2. Пивихинська культура
3. Середньостогівська культура
4. Скотарсько-землеробські племена Закарпаття доби міді-бронзи
5. Культура лійчастого посуду
6. Культура кулястих амфор
7. Трипільські поселення-гіганти
8. Занепад трипільської культури. Пізньотрипільські пам'ятки: усатівський, софіївський, городський типи (культури)

Тема 4. Бронзовий вік

1. Загальна характеристика бронзового віку.
2. Металургія бронзи.
3. Культури раннього бронзового віку.
4. Культури середнього бронзового віку.
5. Культури пізнього бронзового віку.
6. Культури фінального бронзового віку.

1. Загальна характеристика бронзового віку.

Бронзовий вік як історична епоха. Поділ бронзового віку на чотири хронологічні періоди. Поділ культур на землеробсько-скотарські, скотарсько-землеробські та мисливсько-рибальські. Прогресивні риси у виробництві та господарстві. Поглиблення першого поділу праці. Розвиток продуктивних сил суспільства. Вдосконалення знарядь та зброї. Перехід населення степової зони до напівкочового та кочового скотарства. Поглиблення соціальної та майнової диференціації. Становлення патріархальних відносин. Розвиток етнічних спільнот. Питання про етнічну та мовну належність племен епохи бронзи (іранці, фракійці, індоарії, фіно-угри, праслов'яни). Антропологічна характеристика. Модельовані черепи.

2. Металургія бронзи.

Бронза як перший штучний метал – сплав. Переваги бронзи над міддю. Технологія виробництва бронзи. Горни, тиглі, матриці. Бронзолivarні майстерні. Скарби бронзових виробів. Зміни в господарюванні, спричинені відкриттям металургії бронзи. Війни бронзового віку.

3. Культури раннього бронзового віку.

Зони культур бронзового віку в Україні. Скотарські культури Лівобережжя, Степу та Криму: розвиток ямної культурно-історичної спільності та кемі-обинської культури. Керносівський ідол. Землеробсько-скотарські культури Правобережжя, Полісся, Волині та Підкарпаття: культури шнурової кераміки, або бойових сокир

(середньодніпровська, підкарпатська, городоцько-здовбицька, стжижовська). Кам'яні бойові сокири.

4. Культури середнього бронзового віку.

Скотарські культури Лівобережжя, Степу та Криму: катакомбна культурно-історична спільність (харківсько-воронезька, інгульська, донецька, дніпро-азовська культури), культура багатоваликової кераміки (бабинська культура). Землеробсько-скотарські культури Правобережжя, Полісся, Волині та Підкарпаття: трансформація культур шнурової кераміки у тшинецько-комарівську культурно-історичну спільність. Культури Закарпаття: Отомань. Бронзові сокири.

5. Культури пізнього бронзового віку.

Скотарські культури Лівобережжя, Степу та Криму: зрубна культурно-історична-спільність (покровська, бережнівсько-маївська культури), сабатинівська та мар'янівська культури. Землеробсько-скотарські культури Правобережжя, Полісся, Волині та Підкарпаття: тшинецько-комарівська культурно-історична спільність (східнотшинецька, комарівська, сосницька культури), культура Ноа (Ноуа). Культури Закарпаття: станівська культура. Бронзоліварні центри.

6. Культури фінального бронзового віку.

Скотарські культури Лівобережжя, Степу та Криму: білозерська й бондарихинська культури. Землеробсько-скотарські культури Правобережжя, Полісся, Волині та Підкарпаття: білогрудівська, лужицька, лебедівська культури. Культури Закарпаття: Гава-Голігради (фракійський гальштат) і перехід до раннього залізного віку.

Література

1. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Приднепровья в эпоху бронзы. МИА. 1997. № 148. С. 28–39.
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др. Киев : Наукова думка, 1990. 188 с.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька та ін. Київ : Наукова думка, 1982. 196 с.
4. Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. Киев : Наукова думка, 1982. 212 с.
5. Березанская С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. Киев : Наукова думка, 1972. 268 с.: табл.
6. Ванчугов В. П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. Проблема формирования белозерской культуры. Киев : Наукова думка, 1990. 168 с.
7. Клочко В. І., Ричков М. О. Нові поховання катакомбної культури у Середньому Подніпров'ї. *Археологія*. 2009. № 3. С. 60–65.
8. Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы (по антропологическим данным). Киев : Наукова думка, 1972. 296 с.
9. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Чередниченко, И. Н. Шарафутдинова. Киев : Наукова думка, 1986. 164 с.
10. Сиволап М. П. Коротка характеристика середньодніпровських пам'яток ямної культурно-історичної області. *Український селянин*. 2001. Вип. 3. С. 77–80.

11. Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України. Київ, 1988. 180 с.
12. Шарафутдинова І. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. Киев : Наукова думка, 1982. 160 с.
13. Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы / ред. кол. С. С. Березанская и др. Киев : Наукова думка, 1976. 260 с.

Теми рефератів і повідомлень

1. Ямна культурно-історична спільність
2. Культури шнурової кераміки на території України
3. Культури катакомбної культурно-історичної спільності
4. Культура багатоваликової кераміки (бабинська культура)
5. Зрубна культурно-історична спільність
6. Східнотшинецька культура
7. Білогрудівська культура
8. Бондарихинська культура
9. Сабатинівська культура
10. Білозерська культура
11. Культура Гава-Голігради як регіональний варіант гальштатської культури

Тема 5. Ранній залізний вік

1. Загальна характеристика раннього залізного віку.
2. Металургія заліза.
3. Черноліська культура.
4. Кімерійці.
5. Степові скіфи.
6. Племена лісостепу скіфського часу.
7. Скіфоїдні культури.
8. Сармати.

1. Загальна характеристика раннього залізного віку.

Місце раннього залізного віку в історії. Хронологія та періодизація. Другий поділ праці. Продовження соціального та майнового розшарування. Зародження рабства. Етногенетичні процеси. Історико-етнографічні області України раннього залізного віку за археологічними даними.

2. Металургія заліза.

Найдавніші залізні вироби. Сприйняття заліза як дорогоцінного й сакрального металу. Родовища. Болотна руда. Початок масового використання. Технологія. Металургія заліза. Домниця. Криця. Шлаки. Проковування. Стародавні центри видобутку заліза. Роль заліза у прогресивному розвитку виробничих сил. Залізні знаряддя та зброя. Війни раннього залізного віку.

3. Черноліська культура.

Населення Правобережного Лісостепу на межі бронзового та раннього залізного віків. Передскіфський період. Ранній (жаботинський) та пізній етапи черноліської культури. Розселення. Соціальний устрій. Городища та оборонні

спороди. Житла та поховання. Господарство та знаряддя. Етнічна належність. Зв'язки із сусідами. Протистояння з номадами.

4. Кімерійці.

Писемні згадки про кімерійців. Чорногорівська група, новочеркаська група кімерійської культури. Пам'ятки матеріальної культури: озброєння, знаряддя праці, кераміка. Суспільний лад. Поховання. Кам'яні стели. Питання про етнічну та мовну належність (іранці, фракійці, індоарії).

5. Степові скіфи.

Географія Скіфії за Геродотом. Повідомлення інших античних авторів та свідчення археології про скіфів. Загальні риси скіфської археологічної культури. «Скіфська тріада» (зброя, поховальний обряд, «звіриний стиль»). Кургани скіфської знаті. Духовний світ скіфів, скіфська міфологія, скіфський пантеон. Поховальний обряд, його символіка. Відображення поховання скіфського царя в описі Геродота. Степова Скіфія. Господарство та побут. Матеріальна культура. Соціальна структура. Кам'янське городище та його ототожнення з Метрополем. Взаємозв'язки з античними полісами. Війна скіфів з персами. Скіфські походи.

6. Племена лісостепу скіфського часу.

Лісостепові племена. Городища: Немирівське, Мотронинське, Трахтемирівське, Пастирське та ін., їхня інтерпретація. Більське городище та його ототожнення з Гелоном. Взаємовідносини зі степовими скіфами. Суспільний лад та етнічна належність. Матеріальна культура. Торгівля. Проблема «царства сколотів». Будини, гелони.

7. Скіфоїдні культури.

Походження та взаємозв'язки скіфоїдних культур: периферія скіфського світу. Висоцька культура: періодизація, селища, могильники, скарби. Парні поховання. Милоградська культура та її ототожнення з неврами. Юхнівська культура та її ототожнення з меланхленами. «Рогаті» цеглини. Комплексне господарство скіфоїдних культур. Різноманітність поховального обряду.

8. Сармати.

Сарматський період раннього залізного віку. Походження та етнічна належність сарматських племен. Періодизація сарматської культури. Писемні згадки про сарматів. Просування сарматів у причорноморські степи й витіснення скіфів. Поступовий прихід язигів, аорсів, роксоланів, сіраків, аланів. Соціальний устрій. Господарство. Взаємозв'язки з античними полісами Північного Причорномор'я та населенням Лісостепу. Конфлікти з Римом. Танаїс. Матеріальна культура. Поховання. Зброя та військова справа. Духовний світ.

Література

1. Артамонов М. І. Кімерійська проблема. *Археологія*. 1996. Вип. 9. С. 3–15.
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др. Киев : Наукова думка, 1990. 188 с.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька та ін. Київ : Наукова думка, 1982. 196 с.
4. Бессонова С. С. Деякі релігійні аспекти скіфської ідеології. *Археологія*. 2010. Вип. 34. С. 3–17.
5. Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*. 1999. № 1. С.148–160.

6. Вооружение скифов и сарматов : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1984. 160 с.
7. Высотская Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев : Наукова думка, 1979. 208 с.
8. Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев : Наукова думка, 1972. 192 с.
9. Вооружение скифов и сарматов : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1984. 160 с.
10. Высотская Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев : Наукова думка, 1979. 208 с.
11. Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев : Наукова думка, 1972. 192 с.
12. Дубовская О. Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры. *Археологический альманах*. 1993. № 2. С. 137–160.
13. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Батуревич Є. Ю. Нові кургани раннього залізного віку в Пороссі. *Археологія*. 1997. № 2. С.91–106.
14. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев : Наукова думка, 1989. 336 с.
15. Крушельницкая Л. И. Высоцкая культура и проблема зарождения культуры праславян // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 1998. Т. 4. С. 134–139.
16. Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури. *Археологія*. 2003. Вип. 11. С. 27–38.
17. Крушельницька Л. І. Про зв'язки лужицької та висоцької культури. *Археологія*. 1998. Вип. 6. С. 30–41.
18. Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі. *Археологія*. 1996. Вип. 20. С. 88–94.
19. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Корвін Пресс, 2005. 102 с. : іл.
20. Мозолевський Б. М. Товста Могила – видатна пам'ятка Скіфії. *Археологія*. 1998. Вип. 5. С. 72–82.
21. Полин С. В. От Скифии к Сарматии. Киев, 1992. 201 с.
22. Проблемы этногенеза славян / отв. ред. В. Д. Баран. Киев : Наукова думка, 1978. 144 с.
23. Скорый С. А., Бессонова С. С. Кургани скіфської доби біля Мотронинського городища // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 68–78.
24. Скорый С. А., Хохоровські Я. З., Григор'єв В. П., Ридзевські Я. Г. Центральна могила Великого Рижанівського кургану. *Археологія*. 2009. № 1. С. 94–105.
25. Тереножкін О. І. Кіммерійські стели. *Археологія*. 2008. Вип. 27. С. 12–22.
26. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев : Наукова думка, 1987. 184 с.

Теми рефератів і повідомлень

1. Городища-гіганти Лісостепу скіфського часу
2. Духовний світ скіфів і сарматів

3. Висоцька культура
4. Юхнівська культура
5. Милоградська культура
6. Кургани скіфської знаті (Чортотлик, Куль-Оба, Солоха та ін.)
7. Археологічні пам'ятки Черкащини скіфського часу
8. Великий Рижанівський курган

Тема 6. Античний світ Північного Причорномор'я

1. Грецька колонізація Північного Причорномор'я.
2. Географія. Характер забудови міст. Їх архітектура.
3. Господарство міст-колоній. Кераміка.
4. Ювелірне мистецтво.

1. Грецька колонізація Північного Причорномор'я.

Поняття полісу. Поняття Великої грецької колонізації, її напрямки. Теорії колонізації: торгівельна, аграрна, сировинна. Причини колонізації. Центри (Мілет, Гераклея), етапи і характер колонізації. Емпорії та факторії. Метрополії та колонії, зв'язок між ними. Взаємодія колоністів із місцевим населенням. Періодизація розвитку античних полісів Північного Причорномор'я: загальна характеристика архаїчного, класичного, елліністичного, римського, пізньоантичного періодів їхнього існування.

2. Географія. Характер забудови міст. Їх архітектура.

Географічні центри виникнення античних полісів у Північному Причорномор'ї. Причини подібного географічного розташування. Борисфеніда. Ольвія. Тіра. Херсонес. Міста Боспору. Домобудування та характер забудови на різних етапах існування полісів. Фортифікації. Громадські споруди. Театр. Поняття агора, акрополь, теменос, гімнасій, ергастерій та ін. Скульптура. Теракота (коропластика). Релігія. Храми та святилища. Взаємовплив грецької та варварської культур. Некрополі та поховальні обряди, їхня різноманітність та еволюція. Склепи.

3. Господарство міст-колоній. Кераміка.

Економіка. Сільське господарство (землеробство, тваринництво, виноградарство). Рибальство. Знаряддя праці. Хори античних міст-держав. Клери Херсонеса. Ремесла. Торгівля. Грошовий обіг та монетна справа. Типологія та періодизація античної кераміки. Чорнофігурна, червонофігурна, чорнолакова, червонолакова кераміка. Різновиди античного посуду (амфора, піфос, кілік, гідрія, ойнохоя, кіаф, кратер, тощо). Скляний посуд.

4. Ювелірне мистецтво.

Різновиди прикрас. Технологія виготовлення: лиття, карбування, позолота, інкрустація, гравірування та ін. Торевтика. Геми. Види та мотиви орнаменталізації та оздоблення ювелірних виробів, фігури й зображення на них. Взаємозв'язок ювелірної справи з попитом у кочівників. Греко-скіфський художній стиль.

Література

1. Агбунов М. В. Давньогрецький Ніконій. *Археологія*. 2010. Вип. 32. С. 13–19.
2. Анохин В. А. Монетное дело Боспора. Киев : Наукова думка, 1986. 184 с.
3. Античная культура Северного Причерноморья : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1984. 216 с.

4. Античная Тира и средневековый Белгород : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1979. 148 с.
5. Античные древности Северного Причерноморья : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1988. 216 с.
6. Гайдукевич В. Ф. Античные города Боспора. Мирмекий. Ленинград : Наука, 1987. 184 с.
7. Кобылина М. М. Античная скульптура Северного Причерноморья. Москва : Наука, 1972.
8. Кобылина М. М. Фанагория. Москва : Наука, 1989. 128 с.
9. Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії. *Археологія*. 2007. Вип. 6. С. 41–55.
10. Кримський Херсонес. Місто, хора, музей та околиці / ред. Г. Р. Мак, Дж. К. Картер. Інститут класичної археології, Національний заповідник «Херсонес Таврійський», 2003. 232 с. : іл.
11. Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья (VI в. до н. э. – IV в. н. э.). Киев : Наукова думка, 1982. 168 с.
12. Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). Киев : Наукова думка, 1990. 136 с.
13. Кутайсов В. А. Античный город Керкинитида (VI–II вв. до н. э.). Киев : Наукова думка, 1990. 176 с.
14. Ольвия и ее округа : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1986. 136 с.
15. Сельская округа Ольвии / Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Киев : Наукова думка, 1989. 240 с.

Теми рефератів і повідомлень

1. Характеристика Херсонесу Таврійського та його хори
2. Характеристика Ольвії та її хори
3. Боспорське царство
4. Культура давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я
5. Типологія і хронологія античної кераміки
6. Склепи та некрополі античних полісів Північного Причорномор'я
7. Монетна справа античних полісів Північного Причорномор'я

Тема 7. Ранньослов'янський період

1. Зарубинецька культура.
2. Київська культура.
3. Черняхівська культура.
4. Празька (корчацька) культура.
5. Пеньківська культура.
6. Колочинська культура.
7. Райковецька культура.
8. Волинцівська та роменська культури.

1. Зарубинецька культура.

Давньослов'янська доба етногенезу слов'ян. Формування та хронологія зарубинецької культури, її ареал і місце в історії слов'ян. Проблема ототожнення з венедами писемних джерел. Поселення та житла. Спосіб життя та знаряддя праці. Залізоборна справа. Кераміка. Ювелірні вироби. Зв'язки із сусідами. Могильники. Етнічний та антропологічний склад населення зарубинецької культури. Пізньозарубинецькі пам'ятки.

2. Київська культура.

Генезис, ареал, хронологія та роль київської культури в історії слов'ян. Система розселення. Поселення та житла. Спосіб життя, господарство, ремесла. Знаряддя та зброя. Кераміка. Прикраси (виїмчасті емалі). Міжкультурні зв'язки, торгівля. Могильники. Спільне та особливе порівняно з іншими ранньослов'янськими культурами.

3. Черняхівська культура.

Ареал, хронологія та періодизація черняхівської культури. Проблема її походження та місця в етногенезі слов'ян. Черняхівська культура як етнічний конгломерат слов'ян, готів, фракійців і сарматів. Риси матеріальної культури, що вказують на це. Локальні варіанти культури. Типи поселень: великі, середні, малі. Городища. Башмачка та її ототожнення з Данпарштадтом. Типи жител: напівземлянки, наземні глинобитні, кам'яні. Спосіб життя та господарство. Орне землеробство. Ремесла. Знаряддя та зброя. Кераміка та її характерні риси. Прикраси. Ювелірна справа. Зв'язки із сусідами, торгівля, відносини з Римською імперією. Монети, скляний посуд. Могильники, поховальний обряд. Вірування. Капища та антропоморфні ідоли. Суспільні відносини та соціальна структура. Черняхівська культура й держава Германаріха.

4. Празька (корчацька) культура.

Слов'янство в середині I тис. н. е. Ранньослов'янський етап етногенезу. Вплив навал гунів та аварів. Генезис східних слов'ян, місце в ній празько-корчацької культури. Її поширення, хронологія та трактування. Ототожнення празько-корчацької культури зі склавинами. Система розселення, селища та городища. Житла, господарські об'єкти. Тяглисть способу життя та господарства з попередніх часів, її значення. Ремесла. Знаряддя, зброя, ювелірні вироби (пальчасті фібули). Кераміка, її примітивізація порівняно з черняхівською. Могильники, поховальний обряд. Суспільний лад. Поняття воєнної демократії.

5. Пеньківська культура.

Походження, поширення та хронологія пеньківської культури, її місце як ядра в етногенезі східних слов'ян. Ототожнення пеньківської культури з антами писемних джерел. Характер розселення та поселень. Житла. Інтерпретація юртоподібних жител. Господарство, знаряддя, ремесла. Рівень використання бронзи та заліза. Керамічний комплекс. Ювелірні вироби, їхня різноманітність. «Скарби антів». Могильники, поховальний обряд. Впливи Степу. Суспільний лад. Територіально-сусідська громада. Відносини із сусідами.

6. Колочинська культура.

Генезис, ареал і хронологія колочинської культури. Проблема ототожнення з венедами писемних джерел. Балтські впливи. Селища та городища. Житла. Господарство, ремесла, знаряддя. Кераміка. Прикраси. «Скарби антів» у колочинському ареалі. Могильники та кургани, поховальний обряд. Взаємозв'язки із синхронними культурами в рамках Великого переселення народів і Великого розселення слов'ян.

7. Райковецька культура.

Східні слов'яни другої половини I тис. н. е. (періоду утворення Давньоруської держави). Походження, поширення та хронологія райковецької культури.

Ототожнення райковецьких пам'яток з полянами, древлянами, тиверцями, уличами, дулібами, бужанами, волинянами, білими хорватами. Поступова гомогенізація матеріальної культури на обширі Південної Русі як відображення консолідації східнослов'янських племен. Розселення, селища та городища, їхні типи. Житла. Господарство, ремесла, знаряддя, зброя. Ліпна та гончарна кераміка, її різновиди та орнаментация. Прикраси. Торгівля, монети. Поховальні пам'ятки. Вірування, культові споруди, ідоли. Суспільство, поглиблення стратифікації в ньому.

8. Волинцівська та роменська культури.

Походження волинцівської та роменської культур, ареал і хронологія. Питання розгляду цих культур як окремих етапів єдиної волинцівсько-роменської культури. Ототожнення її з літописними сіверянами. Селища волинцівської та городища роменської культури. Житла. Господарство, ремесла, знаряддя, зброя. Керамічний комплекс. Ювелірні вироби. Торгівля. Могильники волинцівської та кургани роменської культури, еволюція поховального обряду. Рівень суспільного розвитку.

Література

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / відп. ред. О. П. Черниш. Київ : Наукова думка, 1982. 268 с.
2. Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини I-го тис. н. е. на Південному Бузі. *Археологія*. 1997. № 15. С. 98–103.
3. Брайчевская А. Т., Брайчевский М. Ю. Черняховское поселение у с. Леськи близ г. Черкасы. *МИА*. 1990. № 139. С. 35–61.
4. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.
5. Винокур І. С. Черняхівська культура і слов'яни. *Археологія*. 1999. № 2. С. 127–133.
6. Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. *Археологія*. 2014. Вип. 19. С. 65–92.
7. Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду. *Археологія*. 1998. Вип. 12. С. 80–87.
8. Максимов Є. В. Кераміка зарубинецької культури. *Археологія*. 2003. Вип. 39. С. 40–50.
9. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Киев, 2006. 372 с. : 172 ил.
10. Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 2009. С. 93–101.
11. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1980. 152 с.
12. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). Київ : Наукова думка, 1975. 156 с.
13. Проблемы этногенеза славян / отв. ред. В. Д. Баран. Киев : Наукова думка, 1978. 144 с.
14. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 87–91.
15. Сиволап Л. Г., Сиволап М. П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 79–86.
16. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.).

Київ : Наукова думка, 1975. 212 с.

17. Строць Б. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль : Астон, 2008. 272 с.
18. Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра. *Археологія*. 1996. Вип. 18. С. 7–19.
19. Циндровська Л. О. Пізньозарубинецькі пам'ятки на території України. *Археологія*. 2010. № 1. С. 143–146.

Теми рефератів і повідомлень

1. Ранні слов'яни на території України
2. Археологічні пам'ятки Черкащини ранньослов'янського часу
3. Співвідношення венедів, антів і склавинів писемних джерел з археологічними культурами
4. Пізньозарубинецькі пам'ятки та їхнє значення
5. Різноманітні елементи в матеріальній культурі черняхівських племен
6. Місце давніх слов'ян (зарубинецька, київська, черняхівська культури) в етногенезі слов'янських народів
7. Місце ранніх слов'ян (пеньківська, празька, колочинська культури) в етногенезі слов'янських народів
8. Східні слов'яни напередодні утворення Русі (райковецька, роменська, волинцівська культури)

РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ РЕФЕРАТІВ ТА ПІДГОТОВКИ ПРЕЗЕНТАЦІЙ

Рекомендації щодо оформлення рефератів

До кожної теми навчальної дисципліни здобувачам пропонується тематика рефератів, підготовка яких є додатковим завданням для самостійної роботи.

При написанні реферату слід дотримуватись таких рекомендацій щодо його оформлення:

Реферат має бути надрукований на сторінках паперу формату А4 українською мовою. Параметри шрифту - Times New Roman, 14. Відстань між рядками – полуторний інтервал. Оформлення полів: ліве – 30 мм, праве – 10 мм, верхній і нижній – по 20 мм. Орієнтовний обсяг реферату має бути в межах 10 сторінок, залежно від обраної теми.

Реферат повинен містити титульний аркуш, зміст, текст, висновки, список використаних джерел. Як правило, структурними елементами реферату є: вступ (обґрунтування теми, актуальність, мета і завдання дослідження), основна частина (2-3 розділи, в яких розкриваються теоретичні, методичні та практичні питання), висновки (стислі підсумки дослідження, особиста позиція автора реферату), список використаної літератури, додатки (таблиці, ілюстрації та інші допоміжні матеріали). Кожний розділ тексту має починатися з нової сторінки.

При написанні реферату слід використовувати літературу та інформаційні ресурси, що рекомендовані в даній методичній розробці, а також інші джерела, виявлені при самостійному пошуку. Список використаної літератури в рефераті повинен містити не менше п'яти джерел та складений в алфавітному порядку.

У тексті реферату не повинні застосовуватися скорочення слів, за винятком загальноприйнятих і розшифрованих при першому згадуванні.

При підготовці реферату важливо дотримуватись політики доброчесності. Визначення термінів та понять в рефераті мають обов'язково містити посилання на джерела, звідки вони взяті. На цифрові, графічні та інші матеріали, запозичення з книг,

журналів, електронних джерел також обов'язково давати посилання. У разі наявності плагіату реферат не зараховується, а здобувач отримує оцінку «незадовільно».

Оформлений згідно з вимогами реферат подається викладачу на перевірку. Здобувач має бути готовим захистити його під час практичного заняття.

Рекомендації щодо підготовки презентацій

Одним із сучасних способів подання інформації є презентація – інформаційний інструмент, що дозволяє повідомити потрібну інформацію про об'єкт презентації в зручній для одержувача формі.

Комп'ютерна презентація – це файл, в якому зібрано демонстраційні матеріали для публічного виступу. Подібно до того, як текстовий документ складається зі сторінок, файл презентації складається з послідовності кадрів, або слайдів.

Мультимедійна презентація, на відміну від звичайної електронної – це багатофункціональний наочний інструмент, який дає можливість в одній презентації розмістити великий об'єм графічної, текстової, фото та звукової інформації. Така презентація дозволяє повністю фокусувати увагу на вибраних важливих моментах, продемонструвати значний об'єм інформації та наочно викласти матеріал.

Для створення презентацій існує низка програмних продуктів провідних світових виробників програмного забезпечення: PowerPoint компанії Microsoft, Corel Presentations, Star Office, OpenOffice Impress. Є й інші програми, що містять багато можливостей по роботі з графікою і візуальними ефектами.

Одним з найпоширеніших програмних засобів для підготовки презентації є PowerPoint – класичний варіант мультимедійної презентації, що базується на демонстрації слайд-шоу. За допомогою PowerPoint можна створювати презентації різних типів: на екрані, на слайдах (кольорових і чорно-білих), на папері.

Незалежно від того, за допомогою якої з існуючих програм робиться презентація на комп'ютері, важливо пам'ятати загальні правила її виконання:

Структура матеріалів в електронному вигляді передбачає: титульний слайд; зміст презентації; інформаційні слайди; список використаних джерел (до 5 основних); завершальний слайд.

У титульному слайді вказуються: тема; прізвище, ім'я і по батькові доповідача, факультет, група, навчальний заклад; прізвище, ім'я і по батькові наукового керівника, його посада.

Інформаційні слайди повинні містити таку інформацію: актуальність проблеми, завдання дослідження; зміст дослідження; результати дослідження; основні висновки. Інформаційні слайди можуть містити діаграми і графіки, необхідні текстові, табличні й інші матеріали.

Бажано використовувати наскрізну нумерацію слайдів, тобто титульний слайд – це слайд № 1, перший інформаційний слайд – це слайд

№ 2 і далі по порядку. Номер слайда відображається в правому верхньому кутку. На титульному та завершальному слайдах номер може не проставлятися.

Розмір слайдів має відповідати розміру екрана, орієнтація слайда – альбомна; ширина слайда – 24 см; висота – 18 см. Графічний і текстовий матеріали розміщуються на слайдах так, щоб ліворуч і праворуч від краю слайда залишалось чисте поле шириною не менше 0,5 см. Фон має виділяти, підкреслювати інформацію слайда, але не затуляти її.

Не слід розміщувати на слайді дослівно все, що можна сказати словами. Великий текст дуже важко читати та майже неможливо запам'ятати. Доцільно максимально скоротити довжину речень. Текст у презентації має бути простим, лаконічним, та таким, що нагадує тези. Важливо використовуйте не більше двох видів шрифтів. Слід перевірити правопис та орфографію в тексті.

Під час використання графічних об'єктів у презентації не варто використовувати малюнки, фотографії поганої якості чи із спотвореними пропорціями. Необхідно рівномірно та раціонально використовувати площу слайда.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота здобувачів, яка передбачена до кожної теми, оцінюється під час поточного контролю теми на відповідному практичному занятті. При контролі виконання завдань, які винесені на самостійне опрацювання, оцінюванню підлягають: самостійне опрацювання питань та їх конспектування, усна доповідь.

З метою поглибленого вивчення окремих питань та отримання додаткових балів, здобувач може виконати додаткові завдання самостійної роботи (підготовка рефератів та/або презентацій за визначеною тематикою).

Критеріями оцінювання усної відповіді здобувача під час практичного заняття на питання, що були винесені на самостійне опрацювання, є: повнота розкриття питання; логіка викладання, культура мови; емоційність та переконаність; використання основної та допоміжної літератури; аналітичні міркування, уміння робити порівняння, висновки та інше.

На «*відмінно*» оцінюється відповідь, яка відповідає наступним вимогам: студент виявив глибоке і всебічне знання програмного матеріалу, повністю володіє термінами та поняттями, під час відповіді подав розгорнутий, вичерпний виклад змісту визначеної у питанні проблеми; самостійно зробив логічні висновки і узагальнення; продемонстрував здатність висловлювати та аргументувати теоретичні положення архівознавства.

На «*добре*» оцінюється відповідь, якщо: здобувач, який виявив повні знання програмного матеріалу, засвоїв основну і знайомий з додатковою літературою, вільно оперує основними термінами та поняттями, під час відповіді допустив неточності, які може виправити при розкритті змісту питання в цілому; орієнтується в теоретичних положеннях архівознавства.

На «*задовільно*» оцінюється відповідь, якщо здобувач виявив знання основного програмного матеріалу, володіє основними термінами та поняттями з архівознавства; відповів на питання по-суті, але під час відповіді допустив грубі помилки, не зміг грамотно висловити свої думки, сформулювати висновки; виявив певні знання і розуміння основних теоретичних положень, але допустив істотних помилок.

На «*незадовільно*» оцінюється відповідь, якщо її характер дає підставу стверджувати, що здобувач неправильно зрозумів зміст питання чи не знає правильної відповіді і тому не відповів на нього по-суті, допустивши грубі помилки у змісті відповіді; не орієнтується в теоретичних положеннях архівознавства, не володіє фаховою термінологією; відповідь поверхнева, фрагментарна.

Критеріями виконання письмових завдань *СР* є: правильність та повнота розкриття питання; цілісність, системність, логічність, уміння формулювати висновки; акуратність оформлення письмової роботи та інше.

Оцінка «*відмінно*» ставиться, якщо завдання виконані правильно; відповіді є повними, чіткими та лаконічними; тему розкрито творчо та логічно, надано критичну оцінку основних проблем і розглянуто способи їх вирішення.

Оцінка «*добре*» – якщо завдання загалом виконані правильно, але наявні помилки; відповіді на питання є неповними, оскільки потребують уточнення; тему розкрито, але мають місце окремі недоліки не принципового характеру.

«Задовільно» – завдання виконані з помилками; відповіді потребують уточнення та розкриття окремих аспектів; тему в основному розкрито, але мають місце недоліки змістовного характеру.

«Незадовільно» – завдання виконані неправильно, недбало; відповіді не розкривають зміст питань.

Додаткові завдання для самостійної роботи можуть виконуватись здобувачем із власної ініціативи з метою покращення поточної успішності.

Оцінювання реферату та презентації:

– оцінка «відмінно» – реферат (презентація) виконано самостійно, формальні вимоги до реферату (презентації) дотримані, тему повністю розкрито, висновки містять наукові пропозиції; для виконання реферату (презентації) використано не лише рекомендовану основну навчальну літературу, а і додаткову (нормативно-правові, наукові, довідкові джерела);

– оцінка «добре» – реферат (презентація) виконано самостійно, всі формальні вимоги до реферату (презентації) дотримані в певній мірі, тема розкрита; наявні ґрунтовні висновки; для виконання реферату (презентації) використано рекомендовану основну та додаткову літературу; в тексті наявні граматичні помилки;

– оцінка «задовільно» – реферат (презентація) виконано самостійно, але не всіх вимог дотримано, тему розкрито недостатньо; відсутні висновки; використано лише рекомендовані основні джерела;

– оцінка «незадовільно» – реферат (презентація) виконано несамостійно; робота не містить посилань на використані джерела; не дотримані рекомендовані вимоги до оформлення реферату (підготовки презентації), тему не розкрито.

Оцінювання тестових завдань:

«відмінно» – 90%–100% правильних відповідей;

«добре» – 70%–80%;

«задовільно» – 50%–60%;

«незадовільно» - до 40% правильних відповідей.

ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Дробышевский С.В. Антропология: Учебно-методический комплекс. – 2004.
2. Клакхон К.М. Зеркало для человека. Введение в антропологию : Спб, 1998. – 351 с.
3. Борисова О. В. Соціально-історична антропология : Електронний навчальний посібник. – Луганськ, 2009. – 270 с.
4. Бунятян К.П. Давнє населення України : навчальний посібник. – К., 1999.
5. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології: монографія; підготовка вид., упоряд. іл., передм. Ю. Іванченка. – К. : Мистецтво, 1995. – 335 с.
6. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. –К. : Мистецтво, 1995.
7. Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу. – К., 1965.
8. Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. – К., 1967.
9. Леві-Строс К. Структурна антропология: монографія; пер. с фр. З. Борисюк. – 2-е вид. – К. : Основи, 2000. – 387 с.
10. Сегеда С.П. Антропология : Навч. посібник. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.
11. Афонин Э.А. и др. Всемирная коэволюция: Глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ. – Киев : Парламент, 2003.
12. Волкова Т.И. Антропологическая катастрофа и проблемы человеческого бытия в эпоху глобализации // Философия и общество. – 2014. – № 2. – С. 108 – 125.
13. Гвишиани Д.М. Наука и глобальные проблемы современности // Вопросы философии. – 1981.— № 3. – С. 109 – 130.
14. Капица С.П. Феноменологическая теория роста населения Земли // Успехи физических наук. – 1996. – Т. 166. – № 1.
15. Веклич М. Ф. Мустье європейської частини СРСР. Палеографічні умови території України в пліоцені та антропогені. Київ, 1996. 312 с.
16. Гладылин В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. Киев : Наукова думка, 1976. 232 с.
17. Гладылин В. Н., Ситливый В. И. Ашель Центральной Европы. Киев : Наукова думка, 1990. 268 с.
18. Гладких М. І. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межиріч. *Археологія*. 1991. № 3. С. 58–63.
19. Даниленко В. М. До питання про ранній палеоліт Південної Наддніпрянщини. *Археологія*. Т. 3. Київ, 1990. 532 с.
20. Демартіно А. П. Мустье Середнього Дніпра – Канівське місцезнаходження // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 13–15.
21. Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи: культурний поділ і періодизація. Київ, 1999. 129 с.
22. Залізняк Л. Л. Фінальний палеоліт України. *Археологія*. 1995. № 1. С. 3–21.
23. Пидопличко И. Т. Позднепалеолитическое жилище из костей мамонта на Украине. Київ, 1999. 365 с.
24. Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы : Зелена Буковина, 2006. 464 с.
25. Телегін Д. Я. З глибин віків. Племена кам'яного віку на Україні. Київ, 1992. 312 с.
26. Філіпов О. К. Обробка та використання кістяних предметів на пізньопалеолітичному поселенні Межирічі. *Археологія*. 1994.

- № 48. С. 35–47
27. Даниленко В. М. Неоліт України. Київ, 1997. 234 с.
  28. Залізник Л. Л. Ранній мезоліт України. *Археологія*. № 3. 1995. С. 3–16.
  29. Залізник Л. Л., Дєткін А. В., Сиволап М. П. Мезолітична стоянка ніпровець біля Черкас. *Кам'яна доба України*. 2004. Вип. 5. С. 204–216.
  30. Нєпріна В. І. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній країні. *Археологія*. 2001. № 4. С. 18–28.
  31. Телегін Д. Я. Неолитические могильники Мариупольского типа. Свод археологических источников. Киев : Наукова думка, 1991. 96 с.
  32. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. Київ, 1998. 234 с.
  33. Телегін Д. Я. З глибин віків. Племена кам'яного віку на Україні. Київ, 1992. 312 с.
  34. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тисячоліття до н. е.). Київ : Наукова думка, 1982. 256 с.
  35. Телегін Д. Я., Балакін С. А. Розкопки неолітичного поселення в с. Коробівка на Черкащині // *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 27–32.
  36. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др.* Киев : Наукова думка, 1990. 188 с.
  37. Бурдо Н. Б. Хронологія і періодизація Трипілля А. *Археологія*. 1998. № 4. С. 78–88.
  38. Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю. Трипільська культура. Спогади про золотий вік / худож.-оформлювач І. В. Осипов. Харків : Фоліо, 2007. 415 с.
  39. Відейко М. М. Історія досліджень поселення трипільської культури Городськ (Городське). *Археологія і давня історія України: зб. наук. пр.* 2017. Вип. 4 (25). С. 336–342.
  40. Відейко М. Ю. В пошуках трипільських протоміст. Частина перша. Київ, 2014. 158 с.
  41. Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Киев, 2004. 412 с.
  42. Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. Киев : Наукова думка, 1993. 152 с.
  43. Котова Н. С. Ранний энеолит степного Поднепровья и Приазовья. Луганск, 2006. 328 с.
  44. Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы (по антропологическим данным). Киев : Наукова думка, 1972. 296 с.
  45. Лазоренко А. В. Пивихинська культура Середнього Подніпров'я. *Археологія*. 2000. № 3. С. 3–11.
  46. Мовша Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // *Первобытная археология – поиски и находки*. Київ, 1999. С. 185–198.
  47. Нєраденко Т. М. Кераміка Молхохового Бугра // *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 33–42.
  48. Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. Київ : Наукова думка, 1973. 172 с.
  49. Цвєк О. В. Веселий Кут – найбільше поселення східнотрипільської культури // *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 43–54.
  50. Цвєк О. В. Релігійні уявлення населення Трипілля. *Археологія*. 2003. № 3. С. 62–69.
  51. Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді- бронзи на території України. Київ, 1988. 180 с.
  52. Энеолит и бронзовый век Украины. Исследования и материалы / ред. кол. С. С. Березанская и др. Киев : Наукова думка, 1976. 260 с.
  53. Артамонов М. І. Кіммерійська проблема. *Археологія*. 1996. Вип. 9. С. 3–15.

54. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. Энеолит, бронза и раннее железо / Э. А. Балагури и др. Киев : Наукова думка, 1990. 188 с.
55. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза / Л. І. Крушельницька та ін. Київ : Наукова думка, 1982. 196 с.
54. Бессонова С. С. Деякі релігійні аспекти скіфської ідеології. *Археологія*. 2010. Вип. 34. С. 3–17.
56. Бессонова С. С. Український Лісостеп скіфського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*. 1999. № 1. С.148–160.
57. Вооружение скифов и сарматов : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1984. 160 с.
58. Высотская Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев : Наукова думка, 1979. 208 с.
59. Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. Киев : Наукова думка, 1972. 192 с.
60. Вооружение скифов и сарматов : сборник научных трудов. Киев : Наукова думка, 1984. 160 с.
61. Высотская Т. Н. Неаполь – столица государства поздних скифов. Киев : Наукова думка, 1979. 208 с.
62. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Батуревич Є. Ю. Нові кургани раннього залізного віку в Пороссі. *Археологія*. 1997. № 2. С.91–106.
63. Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). Киев : Наукова думка, 1989. 336 с.
64. Крушельницкая Л. И. Высоцкая культура и проблема зарождения культуры праславян // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев, 1998. Т. 4. С. 134–139.
65. Крушельницька Л. І. Поселення висоцької культури. *Археологія*. 2003. Вип. 11. С. 27–38.
66. Крушельницька Л. І. Про зв'язки лужицької та висоцької культури. *Археологія*. 1998. Вип. 6. С. 30–41.
67. Кучера М. П. Городища милоградської культури в Київському Поліссі. *Археологія*. 1996. Вип. 20. С. 88–94.
68. Мозолевський Б. М. Етнічна географія Скіфії. Київ : Корвін Пресс, 2005. 102 с. : іл.
69. Мозолевський Б. М. Товста Могила – видатна пам'ятка Скіфії. *Археологія*. 1998. Вип. 5. С. 72–82.
70. Полин С. В. От Скифии к Сарматии. Киев, 1992. 201 с.
71. Проблемы этногенеза славян / отв. ред. В. Д. Баран. Киев : Наукова думка, 1978. 144 с.
72. Скорый С. А., Бессонова С. С. Кургани скіфської доби біля Мотронинського городища // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіач, 1995. С. 68–78.
73. Скорый С. А., Хохоровські Я. З., Григор'єв В. П., Ридзевські Я. Г. Центральна могила Великого Рижанівського кургану. *Археологія*. 2009. № 1. С. 94–105.
74. Тереножкін О. І. Кіммерійські стели. *Археологія*. 2008. Вип. 27. С. 12–22.
75. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). Киев : Наукова думка, 1987. 184 с.
76. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / відп. ред. О. П. Черниш. Київ : Наукова думка, 1982. 268 с.

77. Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини I-го тис. н. е. на Південному Бузі. *Археологія*. 1997. № 15. С. 98–103.
78. Брайчевская А. Т., Брайчевский М. Ю. Черняховское поселение у с. Леськи близ г. Черкассы. *МИА*. 1990. № 139. С. 35–61.
79. Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен Дністро-Дніпровського межиріччя II–V ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1972. 180 с.
80. Винокур І. С. Черняхівська культура і слов'яни. *Археологія*. 1999. № 2. С. 127–133.
81. Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. *Археологія*. 2014. Вип. 19. С. 65–92.
82. Магомедов Б. В. До вивчення черняхівського гончарного посуду. *Археологія*. 1998. Вип. 12. С. 80–87.
83. Максимов Є. В. Кераміка зарубинецької культури. *Археологія*. 2003. Вип. 39. С. 40–50.
84. Пачкова С. П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. Киев, 2006. 372 с. : 172 ил.
85. Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. Киев, 2009. С. 93–101.
86. Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI–IX ст. н. е. Київ : Наукова думка, 1980. 152 с.
87. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.). Київ : Наукова думка, 1975. 156 с.
88. Проблемы этногенеза славян / отв. ред. В. Д. Баран. Киев : Наукова думка, 1978. 144 с.
89. Рудич Т. О. Антропологічні матеріали з черняхівського могильника Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 87–91.
90. Сиволап Л. Г., Сиволап М. П. Черняхівський могильник Черкаси-Центр // Археологічні дослідження на Черкащині. Черкаси : Сіяч, 1995. С. 79–86.
91. Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.). Київ : Наукова думка, 1975. 212 с.
92. Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля. Тернопіль : Астон, 2008. 272 с.
93. Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та лівобережжя Середнього Дністра. *Археологія*. 1996. Вип. 18. С. 7–19.
94. Циндровська Л. О. Пізньозарубинецькі пам'ятки на території України. *Археологія*. 2010. № 1. С. 143–146.

Навчально-методичне видання

ОСНОВИ АРХЕОЛОГІЇ ТА АНТРОПОЛОГІЇ

Методичний посібник для самостійної роботи
для здобувачів денної форми навчання
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 027 «Музеєзнавство, пам'яткознавство»

Укладачі: Малець О.О., Жеребак О.В.

Тираж 10 пр.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 6984 від 20.11.2019 р.

Редакційно-видавничий відділ МДУ, 89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>